
Nogle Træk til Belysning af Hovedgaardsbedriften i sidste Halvdel af det 17de Aarhundrede.

AF

Henrik Pedersen.

Mindet om J. A. Fridericia tilegnet.

Grundlaget for den følgende Undersøgelse er først og fremmest det endnu bevarede Materiale fra Chr. V's Matrikel eller, som den i Almindelighed kaldes: Matriklen af 1688. Ved denne almindelige Matrikulering blev Hovedgaardene helt igennem behandlede efter de samme Regler som dem, der fulgtes ved Skyldsætningen af de øvrige Landejendomme. I de egentlige Matrikelsprotokoller findes Oplysningerne om hver enkelt Hovedgaards samlede Hartkorn, delt efter Ager- og Engs Hartkorn, Skovskyld og Mølleskyld. I denne Forbindelse er der dog kun taget Hensyn til Ager- og Engs Hartkornet, det nærmeste Udtryk for Bedriftens Størrelse betragtet som ren Landbrugsbefdrift. I Modelbøgerne findes fremdeles systematisk gennemført Oplysninger om de enkelte Hovedgaardes „Udsæd“, om deres samlede Areal under Plov¹⁾, om Højbjergning og om „Høveders Græsning“ — refererende sig til de til Gaardene hørende per-

¹⁾ Jfr. nærmere min Afhandling: Udsæden og det dyrkede Areal paa Falster (Hist. Tidsskr. 8. R. I).

manente Græsningsarealer. I denne Sammenhæng er det særlig „Udsæden“, som er af Interesse, fordi det er gennem en nærmere Undersøgelse af disse Arealer, man maa naa frem til en Opklaring af Spørgsmaalet om, hvorvidt Hovedgaardsbedriften og Landsbysamfundet var knyttede sammen ved et begge omfattende „Jordfællesskab“, eller omvendt: hvorvidt Hovedgaardsbedriften laa uden for dette og dannede een af Landsbysamfundet teknisk uafhængig Bedriftstype — pegende fremad som det allerede virkeliggjorte Udtryk for Tanker, som først et Aarhundrede senere skulde gribe saa dybt opløsende og reformerende ind i den hele Agrarforfatning. I de fleste Tilfælde har det dog her været nødvendigt at gaa tilbage til selve Markbøgerne med deres mere specialiserede Beskrivelse af Markerne og disses enkelte Underafdelinger: Vange, Aase og Agre. Den efterfølgende Redegørelse er saaledes i det væsentlige grundet paa en Kombination, for hver enkelt Ejendom, af de fra de nævnte Kilder ekstraherede samhørende Oplysninger.

I. Hovedgaardenes Antal og Størrelse.

Imidlertid har Arbejdet ikke al Tid været saa let eller lige til, som de foranførte Bemærkninger maaske uvilkaarlig kunde vække en Formodning om.

Der har været ikke faa „Tvivlstilfælde“. Dette gælder allerede i nogen Grad med Hensyn til Spørgsmaalet, om, hvilke Gaarde der i denne Sammenhæng skulde medtages, altsaa Konstateringen af selve Antallet af Hovedgaarde paa Matriklens Tid. Den nærmest liggende Tanke er i og for sig den, at lade den autoriserede Kilde, selve Matrikelsprotokollerne, være den be-

stemmende Autoritet, altsaa medtage alle de Gaarde, som i disse udtrykkelig staar noterede som Hovedgaarde eller Ladegaarde. Følger man denne Regel, kommer man til følgende Resultat:

Antal Hovedgaarde efter Matrikelsprotokollerne

Sjælland	111
Lolland-Falster.....	29
Fyn (m. Langeland)	109
Øerne.....	249
Jylland.....	372
Ialt.....	621

Gaar man Listen over disse Gaarde nærmere efter, vil man hurtigt opdage, at den er utilfredsstillende, idet der, om man uden Kritik lagde den til Grund, vilde komme til at mangle ikke saa ganske faa Ejendomme, som utvivlsomt var Hovedgaarde paa det Tidspunkt, hvorom det her drejer sig. Navnlig vilde dette blive Tilfældet for Øernes Vedkommende. Gaarde som Frederiksdal, Edelgave, Gjeddesdal, Sonnerupgaard, Harrestedgaard m. fl. alene paa Sjælland vilde i saa Fald ikke komme med: Matriklens Angivelse af, om en Gaard var Hovedgaard eller ikke, er derfor ikke noget brugbart Kriterium ved en statistisk Opgørelse over Antallet af disse Gaarde.

Der blev dernæst gjort et Forsøg med den saakaldte Rosenkreutz'ske Matrikelextrakt, som ganske sikkert maa referere sig til et Tidspunkt, der ligger Matriklens nær. Ved en Sammenligning af den med de originale Matrikelsprotokoller viste det sig, at den havde medtaget adskilligt flere Ejendomme som Hovedgaarde end Tilfældet viste sig at være med Matriklen. Den Rosenkreutz'ske

Hovedgaardsliste findes aftrykt hos Christensen-Hørsholm¹⁾ efter et Exemplar af Extrakten, som findes i Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles Bibliotek. Her er benyttet: „Dannemarkes Matricul. Allerunderdanigst Offerit Høyst Salig Konge Christianus Qvintus Anno 1690 og forfattet af Salig Etatsraad Rosenkreutz efter den seeneste Land-Maalings-Forrætning“, som findes i Rigsarkivet. Efter Titlen maa man slutte, at denne Extrakt er en Afskrift efter en Original fra 1690; den maa vel være udfærdiget efter 1708, siden Originalens Forfatter, Etatsraad Rosenkreutz, der døde 1708, nævnes som „salig“. I Extraktens Generalopgørelse findes under Betegnelsen: Slotte, Ladegaarde, Klostre og Herregaarde i alt 716 Ejendomme. En Extrakt i strængere Forstand af Matriklen 1688 er den imidlertid ikke. For det første findes Bornholm medtaget, skønt denne Ø ikke er med i Matriklen af 1688, og fra Bornholm er medtaget 5 Slotte eller Herregaarde: Hammershus, Baggegaard (Clemensker Sogn), Leensgaard (Laurskjær S.), Skousholm (Iskjær S.) og Vallensgaard (Aakjær S.). Fremdeles viser Tallet 716, at der i Extrakten er medtaget adskillig flere Gaarde end de, der i selve Matriklen anføres som Hoved- eller Ladegaarde. Desuagtet viste det sig, at heller ikke Hovedgaardslisten efter den Rosenkreutz'ske Extrakt var tilfredsstillende. Allerede Christensen-Hørsholm gør opmærksom paa, at Fortegnelsen ikke er fuldstændig og nævner i Forbigaaende Moesgaard, syd for Aarhus, samt Skjern (Skjern S. Middelsom Herred) som manglende — en Kritik, der dog for Skjerns Vedkommende er ubeføjet: i 1688 var Skjern en By bestaaende af 3 større Bøndergaarde og 1 Hus, og allerede i Matriklen fra 1662 staa

¹⁾ Agrarhistoriske Studier II, Bilag A.

der, at Skjern Hovedgaard i langsommelig Tid har været „øde“, og at der paa den gamle Gaards Jorder er indrettet 3 Gaarde og 1 Hus, „som Granderne har ladet bygge, og hvorudi en Skolemester boer“. Der fandtes altsaa paa dette Tidspunkt ingen Hovedgaard; denne var forlængst udparcelleret til Bønder, et Forhold, der allerede i det 17de Aarhundrede har været ret almindeligt i Jylland, og som der siden vil blive Lejlighed til at berøre noget nærmere. Hullerne i den Rosenkreutz'ske Hovedgaardsliste er dog større end C.-H.'s Antydning lader formode; navnlig er Fortegnelsen paafaldende mangelfuld for det nordlige Jylland, for det nuværende Hjørring Amt, hvor der mangler en hel Række af Gaarde som Skjørholt, Eget, Gjørumbaard, Egebjerg, Mølgaard, Overklit, Birkumbaard. Dette er saa meget mærkeligere, som disse Gaarde i Matriklen udtrykkelig staar med Vedføjjelsen Hovedgaard.

Den eneste praktisk fremkommelige Udvej blev da den, at lægge Traps (3die Udg.) Oplysninger til Grund og benytte dem som den væsentligste Rettesnor. Dog bliver der ogsaa her lidt Usikkerhed tilbage, idet det ikke al Tid klart fremgaar, om en Ejendom netop ved Matriklens Tid var Hovedgaard eller ikke. Det er dog kun faa Tilfælde, det her drejer sig om, og kun mindre Gaarde. Hos Trap hedder det (IV, 92), at Knud Ulfeld 1651 afhændede til Hans Unger „en Gaard Kajholm“ (Rubjerg S., Vennebjerg H.). Denne Gaard (7,5 Tdr. H.) opføres i Matriklen som Hovedgaard; i Modelbogen hedder det: „Kaiholm, en liden Hovedgaard“. En vistnok senere Tilføjjelse i Matriklen lyder: „er ikke i Rentekammeret bevist at være privilegeret Herre- eller Hovedgaard“. Den er i nærværende Opgørelse medregnet som Hovedgaard. Omvendt: Gaarden Høstmark (Mov S., Fleskum H.). I Ma-

triklen findes ingen Gaard Høstmark. Efter Matriklens, Modelbogens og Markbogens overensstemmende Forklaring fandtes der paa dette Tidspunkt en By Høstmark, bestaaende af 3 Gaarde. Saavel efter Trap (IV, 441) som efter Generalstabens Kort findes der nu ingen By Høstmark, men derimod Hovedgaarden af dette Navn. Dens Hovedbygning skal være fra 1698. Det er da rimeligt, at den tidligere By er forsvunden ved denne Tid. Maaske har Forholdet været det ikke enestaaende, at en tidligere Hovedgaard er bleven udparcelleret til Bondebrug og derpaa atter samlet til en enkelt, selvstændig Hovedgaardsbedrift.

Ved den her foretagne Opgørelse er ialt medregnet 731 Ejendomme som Hovedgaarde. Som ovenfor anført har selve Matriklen kun 621, medens den fuldstændigere Fortegnelse hos Rosenkreutz har som Generalsum 716. Med Hensyn til Afgang 731 og 716 skal bemærkes følgende: For det første viser Generalsummen hos Rosenkreutz sig ved en nøjere Gennemgang at være, ikke 716, men 712. Fremdeles har Rosenkreutz som ovenfor berørt medtaget paa Bornholm 5 Hovedgaarde, desuden de to sønderjydske Godser Schakenborg og Trøjborg. De nævnte 7 Ejendomme er ikke medtagne i nærværende Opgørelse. De til hinanden svarende Tal bliver saaledes ikke 716 og 731, men 705 og 731:

	Antal Hovedgaarde	
	Efter Rosenkreutz	Efter nærværende Opgørelse
Sjælland	144	151
Lolland-Falster	42	41
Fyn	131	132
Øerne ...	317	324
Jylland	388	407
Ialt	705	731

Den nominelle Differens er saaledes 26 Gaarde. Imidlertid er den virkelige Forskel større. En Sammenligning i det enkelte mellem Rosenkreutz'ses Liste og den, der ligger til Grund for de følgende Oversigter, viser nemlig, at Forskellen, de 26, fremkommer paa den Maade, at der i nærværende Opgørelse er medtaget 40 Gaarde, som ikke findes hos Rosenkreutz, medens der omvendt hos denne er medtaget 14, som ikke er medregnet her. Disse 14 er:

Gaardens Navn	Sogn	Herred	Amt (nuværende)
Mosemark	Udby	Tudse	Holbæk
„Under Aasmark“	Østofte	Fuglse	Maribo
Bubelgaard	Indslev	Baag	Odense
Kjærumgaard	Kjærum	Baag	Odense
„Provstegaarden“	Odense	—	Odense
Lekkebølle	Humble	Langeland Sdr.	Svendborg
„Øster Snee“	Øster Snede	Nørvang	Vejle
Eldrup	Ørsted	Rougso	Randers
Huetued	Thorsager	Øster Lisbjerg	Randers
Nordentoft	Sjørring	Hundborg	Thisted
Helligkilde	Hvidbjerg	Refs	Thisted
Hvidbjerggaard	Hvidbjerg	Mors Sdr.	Thisted
Møgelgaard	Dybe	Vandfuld	Ringkøbing
Nordskovgaard	Gjörding	Gjörding	Ribe

For de fleste af de her anførte Gaarde gælder det, at de enten aldrig har været Hovedgaarde eller paa Matriklens Tid allerede havde ophørt at være det. „Under Aasmark“, „Provstegaarden“, „Øster Snee“ maa anses for Fejlskrifter. Om Mosemark, nu en mindre Bebyggelse, hedder det i Markbogen: „har tilforn været en adelig Sædegaard, nu aldeles øde“. Møgelgaard og Bubelgaard nævnes i Matriklen som Selvejrgaarde. Tvivlsomt er vistnok Helligkilde og Hvidbjerggaard.

De 40 Gaarde, der er medtagne som Hovedgaarde i nærværende Opgørelse, men ikke hos Rosenkreutz, er:

Gaardens Navn	Sogn	Herred	Amt (nuværende)
Husumgaard	Bronshøj	Sokkelund	Københavns
Vellerupgaard	Vellerup	Horns	Frederiksborg
Morup	Fjenneslev	Alsted	Soro
Fodbygaard	Fodby	O. Flakkebjerg	"
Lystagergaard	Krummerup	"	"
Oremandsgaard	Allerslev	Baarse	Præsto
Olstrupgaard	Olstrup	Hammer	"
Grevensvænge	Ronnebæk	"	"
Pæregaard	Tranekjær	Langelands N.	Svendborg
Hegnet	Bostrup	"	"
Mollegaard	Longelse	Langelands S.	"
Skovbogaard	Fuglsebolle	"	"
Rugaard	Vevlinge	Skovby	Odense
Agersbøl	Oster Snede	Norvang	Vejle
Ussinggaard	Korning	Hatting	"
Sonderhoved	Give	Norvang	"
Bregneholm	Aale	Vrads	Aarhus
Moesgaard	Maarslet	Ning	"
Lyngsbækgaard	Draaby	Mols	Randers
Svendstrup Hovgaard	Svendstrup	Onsild	"
Hedegaard	Glæsborg	Norre	"
Ravkjær	Aaby	Kjær	Aalborg
Gjettrup	Ulsted	"	"
Egensekloster	Mov	Fleskum	"
Skjorholt	Aasted	Horns	Hjørring
Eget	Skjærum	"	"
Gjærumgaard	Gjærum	"	"
Kaiholm	Rubjerg	Vennebjerg	"
Egebjerg	Ugilt	"	"
Molgaard	"	"	"
Overklit	Vennebjerg	"	"
Birkumgaard	Gjøl	Hvetbo	"
Slettegaard	Hjortdal	Vester Han	Thisted
Nebbet	Vester Vandet	Hillerslev	"
Momtofte	Sennels	"	"
Nystrup	Vang	Hundborg	"
Udstrup	Sdr. Nissum	Ulvborg	Ringkøbing
Stenumgaard	Raasted	"	"
Forsumgaard	Ølgod	Øster Horne	Ribe
Vardho	Gjording	Gjording	"

Det næste Spørgsmaal, som i denne Forbindelse er af Interesse, er Spørgsmaalet om Hovedgaardenes Størrelse mod Slutningen af det 17de Aarhundrede. Principet for Opgørelsen har her været dette: saa vidt muligt at udsondre den tekniske Enhed, Bedriftsenheden, altsaa ved hver enkelt Ejendom at medtage det, der dreves under den, ikke det, der skyldsattes under den. For at klargøre denne Rettesnor for Opgørelsen vil det være praktisk at illustrere den ved et Exempel: det gamle Sostrup, nu Benzon, i Gjerrild Sogn, Randers Amts Nørre Herred. Skyldsætningen af Sostrup ser i Matriklen saaledes ud:

	Tdr. Hrtk.
Af Ager og Eng.....	65,61
Af Skoven.....	4,88
Underliggende Stensmark.....	40,55
Debbelhede.....	23,85
	Tils.... 134,89

Hos Rosenkreutz er Gaarden opført med 130 Tdr. Ager- og Engs Hartkorn og 4,89 Tdr. Skovskyld, og de samme Tal findes i Christensen-Hørsholms oven for omtalte Extrakt efter Rosenkreutz. Gaar man nu tilbage til Markbogen, finder man dér den Oplysning, at hverken Stensmark eller Debbelhede drives under Gaarden, men at de er givne i Brug til Borgere i Grenaa eller til Bønderne i omliggende Landsbyer: „et Ejendom kaldes Steensmark udi Hammeløf Sogen, som berettes udi forrige Tider at hafve vered brugt til Engslet¹⁾), mens nu for nogen

¹⁾ Dette er den *pratum quod dicitur stens marc*, som nævnes i Kong Valdemars Jordebog, og som den Gang synes at have været en stor Eng eller Græsmark. En Optælling efter Markbogen fra 1682 viste, at over 300 Tdr. Ld. da var under Plov. Siden er her oprettet Hovedgaarden Stensmark; Debbelhede er nu Hovedgaarden Christiansminde. Begge oprettede længe efter Matriklens Tid.

Aar siden bevilget Grindaae Mænd och omliggendis Byer, derudi at opbryde til Sædejord, eftersom det ligger saa langt fra Gaarden, at det under Gaardsens Aufling ey kand brugis“. Og saaledes med Debbelhede. Sostrup er saaledes skyldsæt for 130 Tdr. Hartk. Ager og Eng, men kun de 66 Tdr. drives under Gaarden, og da det, som anført, har været Principet at faa Driftsenheden, den tekniske Enhed, frem, saa er her, og i alle lignende Tilfælde, kun medtaget det Hartkorn, som dreves under vedkommende Hovedgaard, i dette Tilfælde altsaa de 66 Tdr. Exemplet er ekstremt, ikke typisk, fordi Differensen mellem „drives under“ og „skyldsættes under“ er usædvanlig stor. I det nordlige og vestlige Jylland viste det sig ret ofte, at der paa Hovedgaardenes Marker var oprettet „Afbygger“steder, som skyldsattes sammen med Hovedejendommen, men som havde egne Beboere og dreves af disse. Saadanne Afbyggersteder, der tyder hen paa en langt tilbagegaaende Udparcellering af Hovedgaarde i disse Egne af Landet, er ikke medregnede under de Hovedgaarde, paa hvis Marker de var oprettede¹⁾. Paa Øerne træffes Forhold af denne Karakter meget sjældent; her var Tendensen afgjort i Retning af teknisk Koncentration: Etablering eller Udvidelse af Storbedriften.

Hovedhensigten med den anvendte Opgørelsesmaade har været den at finde Størrelsen af Bedriftsenheden, det

¹⁾ At Forholdet i alt Fald senere hen har haft en vis almindelig praktisk Betydning fremgaar af et Canc. Prom. af 13. Maj 1797. Heri fastsættes nemlig den Regel, at saadanne Bøndergaarde, som fra gl. Tid har været indrettet paa Hovedgaardsjord, er Godsejerne uberettigede til at nedlægge. (Jfr. Mandix: Haandbog i den danske Landvæsensret. 2. Udg. II, 6.)

Antal Tdr. Hrtk., som dreves under hver enkelt Hovedgaard for derigennem at faa et rent Udtryk til Belysning af Spørgsmaalet om, hvorvidt en virkelig landbrugsteknisk Stordrift existerede her i Landet mod Slutningen af det 17de Aarhundrede. Men „Stordrift“ er et relativt Begreb, og det absolute Antal af Tdr. Hrtk. giver derfor kun en ufuldkommen Forestilling om, hvorvidt en Bedrift er „Stordrift“ ogsaa set i Forhold til den for Tiden — og en given Egn — typiske Bedriftsform, i dette Tilfælde: det 17de Aarhundredes normale Bondegaard. Ved Bagsvær Hovgaard, oprettet af Dronning Charlotte Amalie omkring 1660, findes i Markbogen en Bemærkning, som i denne Forbindelse er af betydelig Interesse, Gaarden skal have 5 Gaards-Jord i hver af Byens tre Vange. Dette slaar ogsaa nært til. Hovedgaarden eller vel rettere: Ladegaarden har som Regel 5 samliggende Agre i Aasene, liggende blandt Bøndergaardernes Agre — som i Krogshøjs Agrene f. Ex.: Agrene No. 1—5 er Hovgaardens, Agrene No. 6—12 Bøndernes, Agrene No. 13—17 igen Hovgaardens o. s. v. Der var 7 Gaarde i Byen foruden Hovgaarden, og, som det ses, Agrene No. 6—12 og No. 18—24 (7 Agre) er Bøndernes (se Fig. 1). Der er her givet et Maal for Hovedgaardens Størrelse, dens Størrelse relativt set ρ : i Forhold til den normale Bondebedrift inden for det Landsbysamfund, hvoraf den teknisk set, ved sin Markordning, var et Led. Det kan hænde, naar man spørger en Bondemand — helst paa Sjælland — om, hvor stor den nærliggende N. N. Hovedgaard er, at Svaret kommer til at lyde — ikke saa eller saa mange Tdr. Hrtk. eller Tdr. Land, men derimod: vi regner den har 12 Gaards Jord eller lignende. Det er et helt rigtigt

statistisk Instinkt, som lægger sig for Dagen gennem et saadant Svar. Hovedgaardens Størrelse angives i Forhold til Egnens normale Bedriftstype, i Forhold til den stedlige Bondegaards almindelige Størrelse. Og Svaret er tillige et Udtryk for en hendeende historisk Erindring,

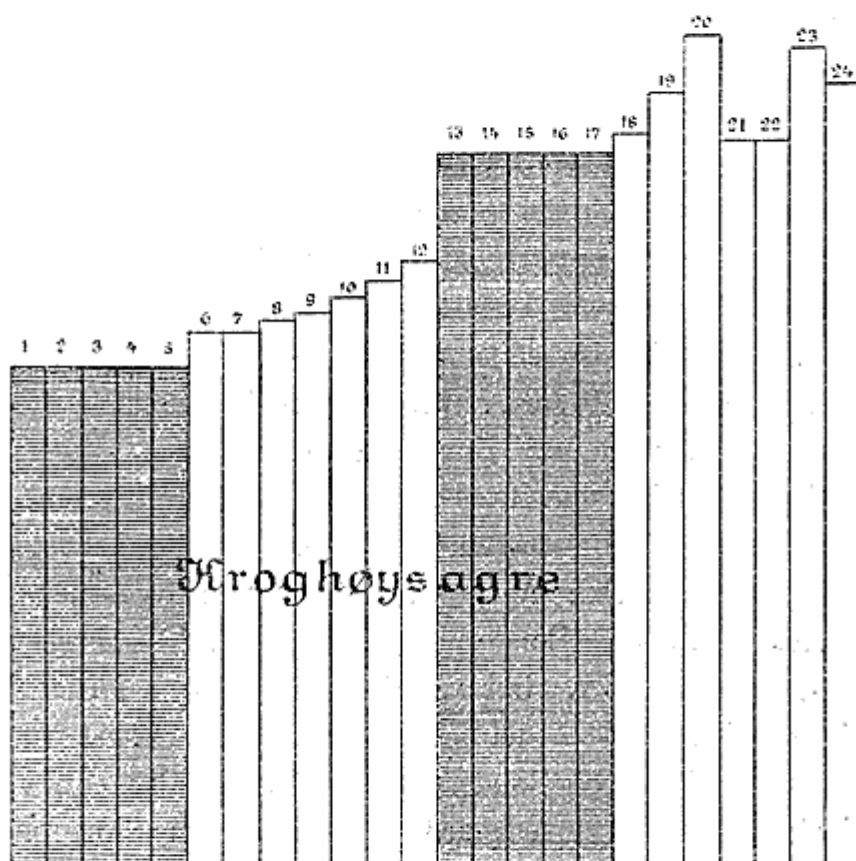

Fig. 1. Hovedgaard med „5 Gaards Jord“, skitseret.

som fører tilbage til Tider, da en saadan Udtryksmaade var baade almindeligere og mere rationel, netop fordi Bondebedriften i langt højere Grad end nu grupperede sig nært om Normaltyper og Spredningen gennem vidt forskellige Størrelsesgrupper var langt mindre end i vore Dage. I det følgende vil dette Maal: „Gaardes Jord“ blive benyttet netop for at vise, i hvilken Udstrækning

Tabel 1. Almindelig Oversigt over Antallet af Hoved-
 gaarde og deres Tilliggende i 1680^{erne}

Amter og Landsdele	Antal			Tilliggende			
	Samlet Antal Hovedgaarde	Antal Hoved- gaarde pr. □ Mil	Ant. Hovedgød. pr. 100 Bønder- gaarde	I alt Hartkorn (Ager og Eng	I alt „Udsæd“	Gennemsnitl. pr. Hovedgd.	
				Tdr.	Tdr.	Hrtk. Tdr.	Ud- sæd“ Tdr.
1	2	3	4	5	6	7	
Københavns Amt	27	1,20	1,14	1612,15	5826	59,71	216
Frederiksborg —	9	0,36	0,39	980,64	3180	108,96	354
Holbæk —	36	1,15	0,92	1948,65	6370	54,12	177
Sorø —	35	1,38	1,12	2353,29	8019	67,30	229
Præstø —	44	1,43	1,08	2538,36	8759	57,68	199
Sjælland..	151	1,12	0,96	9433,09	32154	62,47	213
Maribo Amt	41	1,27	0,87	2322,92	7704	56,66	188
Svendborg Amt ..	71	2,35	1,85	2641,05	10417	37,20	147
Odense — ..	61	1,86	1,56	2705,26	11345	44,35	186
Fyn...	132	2,09	1,70	5346,31	21762	40,50	165
Øerne...	324	1,41	1,15	17102,32	61620	52,67	190
Vejle Amt.....	36	0,81	1,44	1346,03	6985	37,69	196
Aarhus —.....	33	0,73	1,01	1184,48	6293	35,89	190
Randers—.....	53	1,19	1,48	2579,68	13450	48,67	255
Sydøstl. Jylland	122	0,92	1,33	5110,19	26728	41,82	220
Aalborg Amt	50	0,94	1,53	1717,58	9310	34,35	186
Hjørring —	60	1,14	1,80	1896,58	9914	31,60	165
Thisted —	41	1,24	1,41	1121,65	8008	27,35	189
Nordl. Jylland	151	1,09	1,59	4735,76	27232	31,36	179
Viborg Amt.....	54	0,97	1,51	1656,37	9575	30,12	174
Ringkøbing Amt .	55	0,65	1,45	1810,25	8373	32,91	152
Ribe — ..	25	0,45	1,24	789,03	3836	31,56	153
Sydvestl. Jylland	134	0,69	1,43	4255,65	21784	31,53	161
Jylland..	407	0,87	1,41	14101,60	75744	34,56	185
Hele Landet	731	1,05	1,29	31203,92	137364	42,59	187

Hovedgaarden var bleven Stordrift set i Forhold til den normale Bedriftstype i Tiden¹⁾.

I det foregaaende blev 731 fastslaaet som det rimeligste Tal for Hovedgaardene omkring 1682. I Fig. 2 er det forsøgt at give et anskueligt Overblik over disse 731 Ejendommers Fordeling ud over Landet, og i Tabel 1 er sammendraget nogle Tal til Belysning af deres Fordeling amtsvis (nuværende Amter), Antallet af Hovedgaarde pr. Kvadratmil (Kol. 2) og pr. 100 Bøndergaarde (Kol. 3), medens de følgende Rubrikker indeholder Tal til Belysning af deres Tilliggende af Ager- og Engs Hartkorn (Kol. 4), deres Udsæd (Kol. 5); endelig er der i Kol. 6 og 7 beregnet de tilsvarende Gennemsnitstal pr. Hovedgaard.

Hovedgaardenes højst ulige Fordeling over Landets forskellige Egne falder stærkt i Øjnene ved en Betragtning af Kortskitsen: visse Egne træder uvilkaarligt frem ved deres Faatal af Hovedgaarde, andre synes som tæt besaaede. Til de første hører først og fremmest den langt overvejende Del af Frederiksborg Amt og den vestligere Del af Københavns Amt hen imod Roskilde. Ligeledes findes der faa Gaarde i et Parti af Vest-Sjælland omkring Slagelse; i Syd-Sjælland falder den store aabne Plet omkring Vordingborg stærkt i Øjnene — med Fortsættelsen over paa Møen og Falster. I Egnen nordvest for Odense synes Hovedgaardene som vejret bort. I Jyl-

¹⁾ Det maa bemærkes, at den ledende Tanke i den gamle Markordning sjældent træder saa gennemskueligt frem som i det anførte Exempel med Bagsvær Hovgaard. Dette hænger formentlig sammen med, at Gaarden var forholdsvis nyoprettet, og at der saaledes ikke alt for mange Aar før den almindelige Landmaalings Tid havde fundet en Ny-Rebning Sted. Ellers er det almindelige Indtryk af Jordfællesskabet nærmest: en Ordning uden noget indre Liv i Hensuldren og Forfald.

land gælder det samme for Egnen omkring Kolding, Egnen fra lidt vest for Aarhus mod Skanderborg og Silkeborg samt nord for Randers: disse „åbne Pletter“

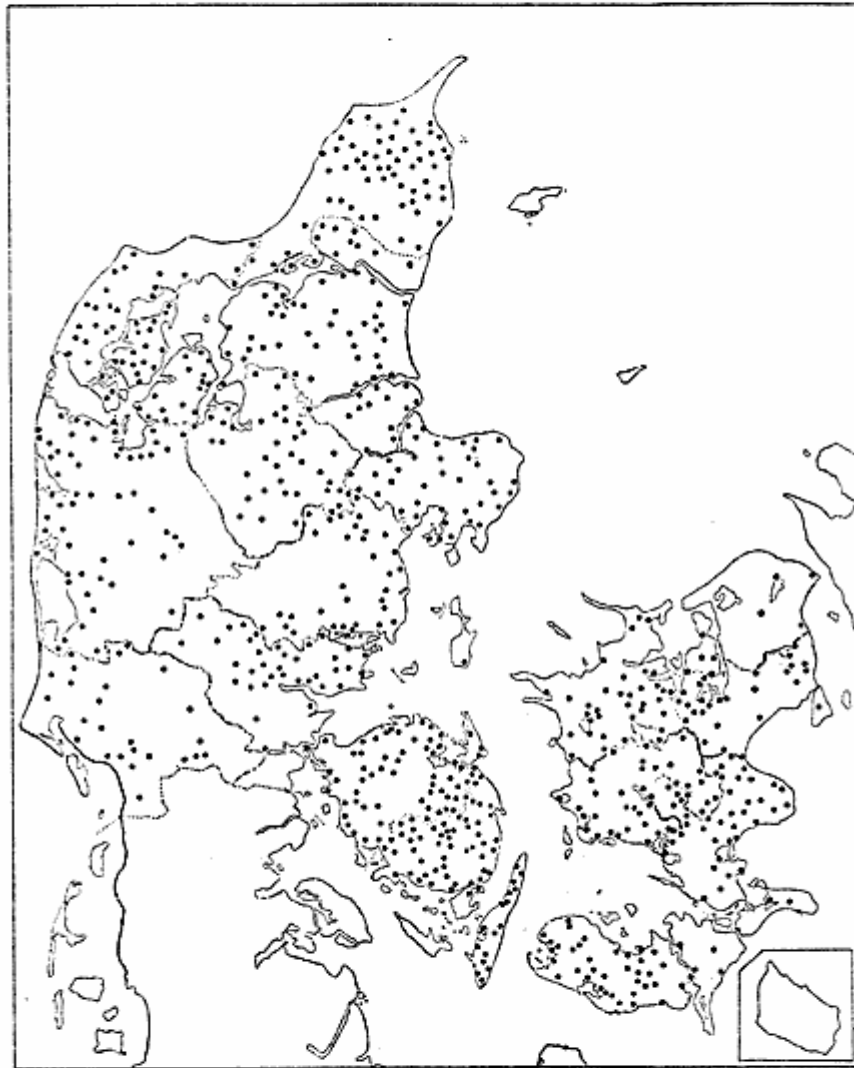

Fig. 2. Hovedgaardenes Fordeling omkring 1682.

betegner de store sammenhængende Krongodsdistrikter, der, som det er velbekendt, samledes og arronderedes i disse Egne gennem Kongernes omfattende Mageskifter, særlig i den sidste Halvdel af det 16de Aar-

hundrede. At de store midtjydske Hedestrækninger for store Omraaders Vedkommende er blottede for Hovedgaarde, er ikke overraskende. — Omvendt er den uden for Vordingborg-Distriktet liggende Del af Præstø Amt tæt besaaet, det samme maa siges at være Tilfældet med Lolland; men navnlig gælder dette Fyn og inden for Fyn først og fremmest Svendborg Amt, saaledes som det ogsaa viser sig paa en meget iøjnefaldende Maade i Talene i Kol. 2 (Tab. 1) over Antallet af Hovedgaarde beregnet i Forhold til Arealet, pr. □ Mil, hvor Svendborg Amt med 2,5 staar langt over alle Landets øvrige Amter. Det samme gælder, om end i noget mindre udpræget Grad, for Forholdstallet mellem Hovedgaarde og Bøndergaarde, 1,82. Noget overraskende virker det maaske, at Landets allernordligste Egn, de nordlige Herreder af Hjørring Amt, ogsaa hører til de med Hovedgaarde tæt besaaede Strøg; derimod er de relativt sparsomt fordelte paa „Højlandet“ og ud mod Vestkysten. Som Helhed udviser disse nordlige Egne et stort Antal Hovedgaarde i Forhold til Antallet af Bøndergaarde, medens Forholdstallet pr. Areal-Enhed er noget lavere end de tilsvarende Forholdstal for Thisted og Randers Amter.

Benyttes det absolutte Antal Tdr. Hrtk. som det nærmeste Udtryk for Hovedgaardenes Størrelse som Landbrugsbedrifter, viser det sig (Tab. 1, Kol. 5), at Modsætningen mellem Øerne og Jylland er fremtrædende nok: medens der i Gennemsnit gik ca. 53 Tdr. Hrtk. pr. Gaard paa Øerne, kom der i Jylland kun op mod 35 Tdr. Hrtk. Og gaar man til de enkelte Amter, viser dette Modsætningsforhold sig endnu langt mere udpræget. Yderpunkterne dannes her af Frederiksborg Amt og Thisted Amt: 109 mod 27 Tdr. Hrtk. som den gennemsnitlige

Bedriftsstørrelse; det er Modsætningen mellem Kronens store Ladegaarde¹⁾ paa den ene Side og de mange smaa adelige Sædegaarde, som ikke ret naaede ud over de middelalderlige Forhold, paa den anden Side, der finder sit klare statistiske Udtryk gennem de anførte Tal. Det er ikke uden Interesse at lægge Mærke til, at medens Svendborg Amt ragede langt op over Landets øvrige Egne, hvad Antallet af Hovedgaarde angik, saa udmærker det sig, i Sammenligning med Forholdene paa Øerne ellers, i modsat Retning ved sine Hovedgaardes gennemgaaende ringe Størrelse. For Jyllands Vedkommende er det navnlig i Randers Amt, at Hovedgaarden er naaet videst frem i Retning af Stordrift. Det er ikke her de faa kgl. Ladegaarde (Kalø og Dronningborg), som tvinger Gennemsnittet betydeligt op over de jyske Amters, men Egnen øst for en Linje mellem Aarhus og Randers med Gaarde som Clausholm, Gl. Estrup, Stenalt, Rosenholm m. fl.; en Egn, hvor gamle Adelslægter gennem Aarhundreder arbejdede paa at samle og arrondere Godser, som hvis Midtpunkter store adelige Sædegaarde ragede op, og hvor endnu relativt mange af Landets — ogsaa i arkitektonisk Henseende — interessanteste Herresæder findes.

Imidlertid: de i Tabel 1 beregnede Gennemsnitstal lader vel Modsætningsforholdet mellem Øerne og Jylland træde frem med visse tydelige, almindelige Træk, men de dækker i Følge Sagens Natur dog over de virkelige Forskelligheder. I hosfølgende lille Oversigt er Ejendommene samlede i Grupper paa under 20 Tdr. Hrtk.,

¹⁾ Fridericia: Danmarks Landboforhold i det 17de Aarh. (Hist. Tidsskr. 6. R. II, 518).

20—60 Tdr. Hrtk., 60—100 Tdr. Hrtk. og endelig paa 100 Tdr. Hrtk. og derover pr. Gaard.

Tabel 2 a. Hovedgaardenes Fordeling efter Størrelse.
Absolutte Tal.

Hovedgaardens Størrelse	Øerne			Jylland			Hele Landet		
	Antal Hovedgaarde	Hartkorn		Antal Hovedgaarde	Hartkorn		Antal Hovedgaarde	Hartkorn	
		i alt	Gsnth. pr. Gaard		i alt	Gsnth. pr. Gaard		i alt	Gsnth. pr. Gaard
100Tdr.Hrtk.og over	28	4141	148	6	685	114	34	4826	142
60—100 — —	60	4653	76	47	3432	73	107	8085	76
20— 60 — —	200	7740	39	242	8369	34	442	16109	37
und. 20 — —	36	568	16	112	1616	14	148	2184	15
Tils.	324	17102	53	407	14102	35	731	31204	43

Af de 731 Hovedgaarde var omkring 150 under 20 Tdr. Hrtk., i Gennemsnit kun 15 Tdr. Hrtk. Hovedgaardene af denne Type fandtes, som det vil ses, i Jylland, nemlig de 112, og forfølger man deres lokale Fordeling lidt nærmere, viser det sig, at det er i Nord- og Vest-Jylland, hvor denne Type af smaa Hovedgaarde fortrinsvis hører hjemme. For Øernes Vedkommende findes de særlig i Svendborg Amt, 14 af de 36. Langt den overvejende Del af Landets Hovedgaarde falder mellem 20—60 Tdr. Hrtk. nemlig 442, fordelte nogenlunde ens mellem Hovedlandsdelene. Ved den følgende Gruppe 60—100 Tdr. Hrtk., gennemsnitlig ca. 75 Tdr. Hrtk. pr. Gaard, rykker Øerne op over Jylland, og dette gælder i endnu mere udpræget Grad for de allerstørste Gaarde paa 100 Tdr. Hrtk. og derover, hvoraf de 28 laa paa Øerne (deraf alene 22 paa Sjælland), medens der i Jylland kun fandtes

6 inden for denne Størrelsesgruppe. I Tabel 2 b er beregnet den procentvise Fordeling af Hovedgaardene og deres tilliggende Hartkorn paa Grundlag af de absolutte Tal i Tabel 2 a.

Tabel 2 b. Hovedgaardenes Fordeling efter Størrelse. Forholdstal.

Hovedgaardens Størrelse	Øerne		Jylland		Hele Landet	
	Gaar- dene	Hart- kornet	Gaar- dene	Hart- kornet	Gaar- dene	Hart- kornet
	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.
100 Tdr. Hrtk. og over	8,7	24,2	1,5	4,9	4,6	15,5
60—100 — —	18,5	27,2	11,5	24,3	14,6	25,9
20— 60 — —	61,7	45,2	59,6	59,3	60,5	51,6
und. 20 — —	11,1	3,4	27,4	11,5	20,3	7,0
Tils.	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

I det foregaaende er fremdraget forskellige Tal til Belysning af Hovedgaardsbedriftens Størrelsesforhold i 1680^{erne}. Det var de absolutte Tal, der der lagdes til Grund. Det er imidlertid ikke uden Interesse at forsøge at forme sig en Forestilling om, hvad disse absolutte Tal betyder relativt set; dette vil i denne Forbindelse sige: set i Forhold til Tidens normale Bedriftstype, Bondegaarden, eller med andre Ord: at se hvor mange „Gaardes Jord“, der i Almindelighed gik paa en Hovedgaard. Her maa det nu vel have*s in mente*, at en Gaards Jord, det Antal Tdr. Hrtk., der omtrentlig kan regnes paa en Bondegaard, varierer ikke saa ganske lidt fra Egn til Egn. For Sjælland f. Ex. kan regnes 6,5 Tdr. Hrtk., for Fyn 6,4 Tdr., for det sydøstlige Jylland (Vejle, Aarhus og Randers Amter) 5,7 Tdr., for det nordlige Jylland (Aalborg, Hjørring og Thisted Amter) 4,2 Tdr. og for det

sydvestlige Jylland (Viborg, Ringkøbing og Ribe Amter) 4,6 Tdr. Stilles de saaledes beregnede Tal for den normale Bedriftstype i Forhold til Gennemsnitstallene for Hovedgaardsbedriften, faar man følgende Resultat:

Antal „Gaardes Jord“ pr. Hovedgaard	
Sjælland	9,8
Lolland-Falster	10,1
Fyn	6,5
Øerne.....	8,5
Sydøstlige Jylland	7,7
Nordlige Jylland.....	7,1
Sydvestlige Jylland.....	6,9
Jylland.....	7,2
Hele Landet.	7,6

Det vil ses, at Modsætningsforholdet mellem Hovedlandsdelene træder en Del mindre skarpt frem gennem disse Forholdstal, end Tilfældet var for de absolutte Tals Vedkommende. Hovedgaardene paa Øerne bevarer dog ogsaa her tydeligt nok den øverste Plads, naar den normale Bondebedrift lægges til Grund som Størrelsesmaal. Den almindelige Slutning synes at maatte være denne, at Hovedgaardsbedriftens Størrelse i nogen Grad har været bestemt ved eller tillæmpet efter Størrelsen af de paagældende Egnes normale Bedriftstype. I denne Forbindelse kommer Lolland-Falster i første Række lige efterfulgt af Hovedgaardene paa Sjælland. Ogsaa her indtager Fyn i Forhold til de øvrige Øer en helt exceptionel Stilling, og det er atter her særlig Svendborg Amt, som trykker Gennemsnittet for Øen ned til det meget lave Tal 6,5 „Gaards Jord“ pr. Hovedgaard.

Det blev foran vist, at der i Jylland fandtes ikke mindre end 112 Hovedgaarde — over en Fjerdedel af

det samlede Antal — med under 20 Tdr. Hrtk. hver, og at deres gennemsnitlige Tilliggende var 14 Tdr. Hovedgaardene af denne Type repræsenterede saaledes rundt regnet omkring 3 Gaards Jord. Derimod repræsenterede de 28 Gaarde paa over 100 Tdr. Hrtk. hver og med 148 Tdr. som gennemsnitligt Tilliggende en 21—23 Gaards Jord pr. Bedrift. Regner man, hvad nogenlunde vil passe, at der i det 17. Aarhundrede normalt fandtes 17—18 Gaarde i Landsbyer af den største Type (naar Navneendelserne lægges til Grund), nemlig lev-Byerne, kommer man saaledes til det Resultat, at de nævnte Hovedgaarde hver for sig svarede til op mod halvanden af de gennemsnitligt største Landsbyer, som fandtes. Eller for at gaa tilbage til et enkelt, helt konkret Exempel: under Gisselfeld dreves c. 235 Tdr. Hrtk. svarende til omkring 40 Gaards Jord. Mellem 2—3 lev-Byer var saaledes her koncentreret under den enkelte Storbedrift. Exemplet med Gisselfeld har netop en særlig Interesse. Det er en af de sørgeligt faa Hovedgaarde — 3—4 i alt! — for hvilke der foreligger en paa en Gang udførlig og god Godsbeskrivelse, og hvis Udvikling derfor kan følges gennem Tiderne. Rasmussen foretager en Beregning over Gaardens Størrelse omkring 1527 og kommer til det Resultat, at den den Gang „ikke som Avlsgaard betragtet kan have været større end to eller tre almindelige Bøndergaarde“¹⁾. Dette vil altsaa sige: i Tiden 1527—1682 havde den gennemgaaet Udviklingen fra en Gaard af den nysnævnte Type af smaa Adelsgaarde til en af Landets største Bedrifter — kun enkelte af Kronens Ladegaarde overgik Gisselfeld i Størrelse.

Endnu skal i denne Sammenhæng tilføjes, at samt-

¹⁾ Rasmussen: Gisselfeld, S. 339.

lige 731 Hovedgaarde i 1682 svarede rundt regnet til omkring 5500 normale Bondebrug.

II. Hovedgaarden og Landsbyfællesskabet.

I det foregaaende er der fremdraget nogle Træk til en mere almindelig og sammenhængende statistisk Belysning af Spørgsmaalet om Hovedgaardernes Størrelse som rene Landbrugsbedrifter. Enten man nu ser paa det absolutte Antal af Tdr. Hrtk. og benytter dette som Maal, eller man anlægger Gaardes Jord som Maalestok og ser Hovedgaardsbedriften i dens Forhold til Tidens normale Bondegaard, er det klart nok, at Hovedgaardene i et ikke ringe Omfang repræsenterede en særlig — og som det vel nok tør tilføjes: en relativt ny — Bedriftstype allerede i Kraft af deres Størrelse. Det næste Spørgsmaal, som i denne Forbindelse fremstiller sig, er nu dette, om denne Stordrift tillige var teknisk uafhængig af Landsbysamfundet, hvad Markens Drift angik, altsaa Spørgsmaalet om, hvorvidt Hovedgaarden laa i „Jordfællesskab“ med de omliggende Byer. Den Interesse, der knytter sig til dette Spørgsmaal, er en dobbelt. Først den rent driftstekniske, men dernæst ogsaa en mere, om man vil, social: det maa jo nemlig i Følge Forholdets Natur antages, at dersom Hovedgaarden var i Fællig med den Landsby, hvori eller hvorved den laa, at dersom Herremanden var „Reensbroder“ med sine Bønder, saa maatte han eller hans Fuldmægtig ogsaa være medbestemmende ved de Forhandlinger, der førtes paa Bytinget, og ved de Beslutninger, som her toges, og som jo i første Række angik alt vedrørende Markens Drift. For Fyns Vedkommende udtaler S. Jørgensen (Kistrup) den Mening, at Jordfællesskabet mellem Hovedgaardene

og Landsbyerne blev hævet omkring Aar 1600, og han tilføjer: „derved blev det muligt, at Bylavet eller Bygildet kunde blive saa godt som eneraadigt over Dyrkningen af Bygrundene og i andre kommunale Forhold“¹⁾. Dog, det er ikke denne Side af Spørgsmaalet, som interesserer i denne Sammenhæng, men derimod den anden, den rent driftstekniske.

Der er nu her straks et vigtigt Forhold at gøre opmærksom paa: Modsætningen i Bosættelsesform, Særbosættelsen og Sambosættelsen, Bosættelsen i spredte „Enestegaarde“ eller i samlede Landsbysamfund. Det er vel kendt, at Bornholm her ved sin gennemførte Særbosættelse skilte sig ud fra vore øvrige Øer. Men ogsaa i andre Dele af Landet kunde der lokalt træffes Egne, hvor den spredte Bosættelse indtog en mere fremtrædende Plads ved Siden af Sambosættelsen. Navnlig var dette Tilfældet i de tyndt befolkede Egne af Jylland. Endelig træffes der mærkelig nok isolerede og ret begrænsede Strøg, hvor Enestegaarden og Enestestedet næsten helt afløste Landsbyen. Dette var saaledes Tilfældet i Egne af den nordlige Del af det nuværende Ringkøbing Amt og ligeledes lokalt i Hjørring Amt. I Fig. 3 er ved et Kort over et enkelt Sogn givet en Prøve fra Slutningen af det 18. Aarhundrede. Kortet viser lutter spredt Bosættelse, og anderledes har Forholdene ikke været et Aarhundrede før. „Amtets — 3: Ringkøbing Amt — lokale Forhold have i Almindelighed meget lettet Udskiftningerne, hvor de ere foretagne, og gjort dem mere undværlige, hvor de ere efterladte; thi af samlede Byer gives i det hele ikke mange, hvorimod Gaardene for det meste er enlig

¹⁾ S. Jørgensen: Den fynske Bondestand i Tiden 1600—1657 (i Saml. til Fyns Hist. og Topogr. VIII).

blanding med andre Lodder“. Saaledes skildres Forholdene i Ringkøbing Amt i Amtsbeskrivelsen fra 1833¹⁾. Og om denne Beskrivelse kan det siges, som om Kortet, at den næsten helt dækker det Indtryk, Markbøgerne i denne Henseende giver af Tilstande og Forhold mod Slutningen af det 17. Aarh., og det samme kan siges om Brinck-Seidelins tilsvarende Skildring af forskellige Egne i Hjørring Amt²⁾. Der har været ret vidtstrakte Egne af Jylland, hvor Forholdene her allerede i det 17. Aarh. svarede til dem, der i andre Egne tilstræbtes gennem væsentlige Sider af den store Landboreform: Opløsningen af Jordfællesskabet (Udskiftning) og Opløsningen af Sambosættelsen (Udflytning). De her berørte Forhold har i denne Sammenhæng Interesse derved, at Bosættelsesformen og Markordningen hører nær sammen: Sambosættelsen og Jordfællesskabet dækker de samme Omraader, og for Egne med Særbosættelse falder Spørgsmaalet om Hovedgaardens Forhold til Jordfællesskabet væsentlig bort af sig selv. Naar det i Markbeskrivelserne fra 1682 siges om Vennergaard: „dens Mark er helt jævn og ligger belejlig omkring Gaarden“, eller om Voldbjerg: „dens Mark er hel jævn og belejligt liggende rundt omkring Gaarden, saa den med stor Magelighed dyrkes“, eller om Pallisbjerg, at den „har sin Mark, Eng og Fædrift helt belejligt ved Gaarden“ o. s. v., saa er der jo ingen Tvivl om, at saadanne Hovedgaarde paa Matriklens Tid laa uden for Jordfællesskab og var uden for Dyrkningstvang med de omliggende Bøndergaarde. Og der er vel al Grund til at antage, at

¹⁾ I. C. Hald: Ringkøbing Amt. S. 65.

²⁾ Brinck-Seidelin: Hjørring Amt. S. 70.

saadan havde Forholdet været fra Arilds Tid — for at bruge et tilstrækkeligt ubestemt Udtryk.

Anderledes og vanskeligere stiller Spørgsmaalet sig for saadanne Hovedgaardes Vedkommende, som laa i Egne med udpræget Sambosættelse. Forholdene gør Indtrykket af en broget Mangfoldighed, som ikke uden Mod-

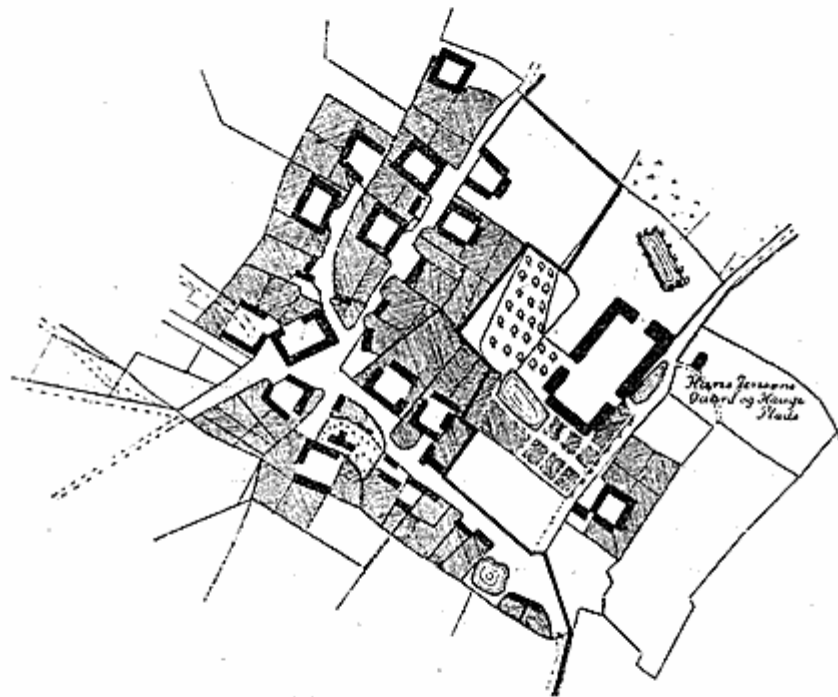

Fig. 4 a. Fuglebjerg By med Fuglebjerggaard.
(Efter Kort i Matrikelsarkivet.)

stand lader sig føje ind i en statistisk Oversigts faste Grupperinger. Ikke desto mindre er der i Tabel 3 (S. 43) gjort et Forsøg i den Retning, for dog at samle alle Enkelthederne til et Helhedsindtryk. Tabellens Tal trænger til nogen Forklaring, og det vil i den Henseende være praktisk at gennemgaa nogle Hovedtyper af Tilfælde og gøre Rede for, hvorledes de er behandlede. Faa Egne i Landet vil være bedre skikkede til en saadan Gennemgang

end Egnen omkring de skønne Tjustrup-Bavelse Søer i Sydsjælland: mange, og de fleste af dem store, Hovedgaarde grupperer sig om disse Søer, og vi træffer paa en kort agrarhistorisk Vandring næsten alle Typer.

Der er først Fuglebjerggaard (Fig. 4a og 4b). Fugle-

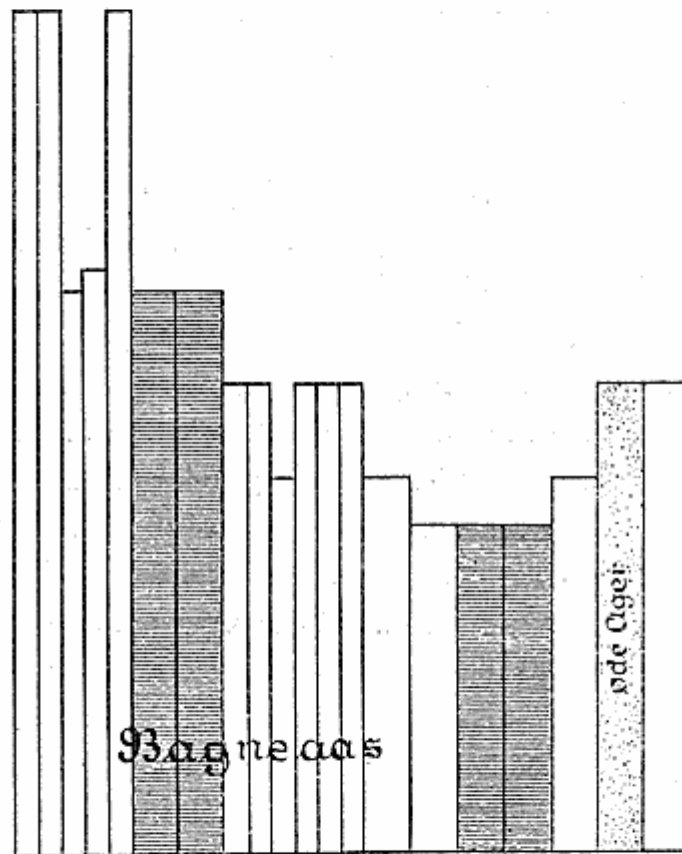

Fig. 4b.

bjerggaard, 3: Gaarden i Fuglebjerg, ligger i Fuglebjerg By, hvori der foruden Hovedgaarden var 14 Bøndergaarde og 10 Huse. Hovedgaarden havde 17—18 Tdr. Hrtk., medens Gaardene i Byen var paa gennemsnitlig 8—9 Tdr. Hrtk. Hovedgaarden var saaledes lille, af en middelalderlig Type paa 2—3 Gaardes Jord. Fuglebjerg By var delt mellem flere Lodsejere, kun 6 af Gaardene

hørte under Fuglebjerggaard. Gaarden laa i strængt, gennemgaaende Fællesskab med Landsbyen. I Fig. 4 b er skitseret Forholdet fra en enkelt Aas. De skraverede Agre er Hovedgaardens. Det er saaledes klart, at Hovedgaarden helt har ligget i Fællig og Dyrkningstvang sammen med det Landsbysamfund, hvoraf den udgjorde en Del, og hvori den kun ragede lidt op ved sit 2—3 Gaardes Tilliggende.

Nord for Tjustrup Sø, tæt uden for Næsby ligger Næsbyholm (Fig. 5), forhen Næsbygaard; 1585 opførtes den nuværende Hovedbygning, og da er Gaarden formodentlig flyttet ud fra Landsbyen, hvori den efter Navnet at dømme havde ligget. Dens Mark faldt i 3 Dele. Den havde Jord omkring selve Gaarden; denne Jord var delt i 3 Vange med deres egen Rotation. Om en Del af denne Særmark hedder det udtrykkelig, at den er opbrudt i Skoven, eller at den bestaar af Jord opbrudt i Enghaven. Den anden Del af Gaardens Jord ligger paa Næsby's 3 Marker — aabenbart Gaardens oprindelige Mark fra den Tid, den endnu som mindre Gaard laa i Landsbyen. Endelig var der Jord fra et Par Ødegaarde, som forlængst var endeligt inddragne under Hovedgaarden. Saaledes falder Hovedgaardens Mark i tre Dele:

1) Særmarken omkring Gaarden	} ude af Fællig
2) Den gamle Hovedgaardsmark	
3) Jorden fra de inddragne Gaarde	

Det, der i denne Sammenhæng har principiell Interesse, er nu dette: Hovedgaarden, der ligger i delvis Fællig og delvis Dyrkningstvang sammen med Landsbysamfundet. Det Areal, der laa i Fællig, udgjorde omtrent Halvdelen af Gaardens dyrkede Mark. Der gaves

Fig. 5. Næsby med Næsbyholm.
(Efter Generalstabens Maalebordsblade.)

andre Former for Tilfældene under denne Gruppe. {Saaledes hedder det i Markbogen for Veterslev Sogn (Ring-

sted Herred) om Hovedgaarden Sørup, at den har tre Marker: 1) Søndermarken = Rugmarken, og er indgrøftet; 2) Toghøjsmarken = Fælled, ligger i Fællig med Høm, Haubyr, Hjelsømagle; 3) Lillemarken = Bygmarken, er indhegnet. Gaar man Markbogen nærmere efter for Toghøjsmarkens Vedkommende, viser det sig, at Hovedgaarden paa denne store Fællesmark har 13 Aase med 272 Agre i alt. Men i disse Aase har Hovedgaarden alle Agre for sig selv uden Sammenblanding med Bøndernes. Paa den anden Side viser det sig, at dens Jord ligger (i det samme Aar) i Fælled sammen med Byernes Jord i den samme Mark: Hovedgaarden ligger saaledes i mildere, delvist Fællig og delvis Dyrkningstvang med en for flere Byer stor Fællesmark, men kun for den ene Marks Vedkommende. De andre Marker omtales som indgrøftede og indhegnede. Det Areal, der laa i Fællig, udgjorde mellem $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$ af Hovmarkens samlede Udsæd.

Efter denne lille Afstikker vender vi tilbage til Egnen omkring Tjustrup-Bavelse Sø, fra Næsbyholm til Førsløvgård. Førsløvgård ligger i Førslø By, der uvilkaarligt — mere i Virkeligheden end efter Kortet — gør Indtrykket af en større Landsby. Men ser man nærmere til (Fig. 6), er der overhovedet ingen Landsby i egentlig Forstand: det typiske i Landsbyen, Bøndergaardene, mangler ganske (jfr. Kortet over Fuglebjerg). De er ikke forsvundne gennem en radikal Udflytning i nyere Tid: den gamle Landsby er opløst under den store Hovedgaard med omliggende Huse (o: Arbejderboliger). I de sjællandske Præsters Indberetninger om Gaarde, Boel og Tiendeydere i 1651¹⁾ findes for Førslø By 15 Gaarde,

¹⁾ Rigsarkivet.

deraf 12 hele og 3 halve, alle Velbaarne Lauge Bechis, Ejeren af Førsløvgård. I 1682 var der 13 Gaarde foruden Præstegaarden og Degnebolet, og Hovedgaarden havde 59 Tdr. Hrtk., svarende til omkring 12 Gaardes Jord. Mellem 1682 og 1731 inddroges 5 af Gaardene og

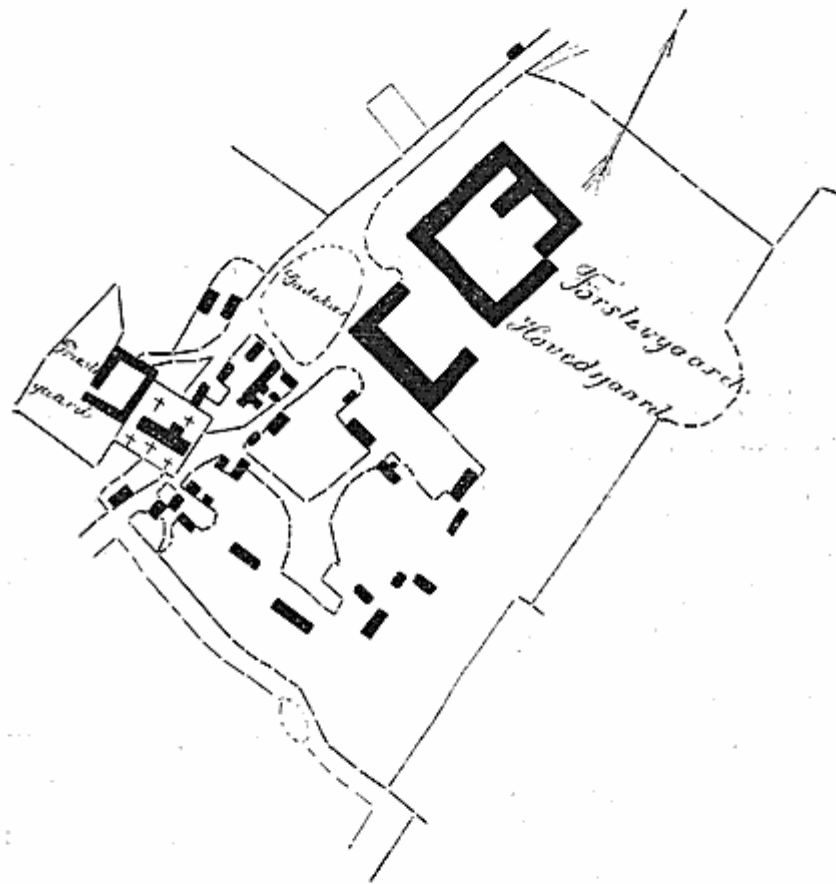

Fig. 6. Førsløv By med Førsløvgård.
(Efter Kort i Matrikelsarkivet.)

1731 de resterende 8 Gaarde under Førsløvgård, der samtidig med at den derved viklede sig ud af ethvert Jordfællesskab, blev en Bedrift paa omkring 25 Gaardes Jord. Præstegaarden, som ikke hørte under Hovedgaarden, kunde naturligvis ikke nedlægges sammen med Lands-

byen uden særlig Adkomst. Men dens Jord, som fra gammel Tid havde ligget blandt Bøndernes, og nu vilde bestaa af spredte Agre ud over Herregaardsmarken, blev udskiftet fra denne og samlet paa et Sted¹⁾. Paa det saaledes næsten helt forsvundne Landsbysamfunds Alminding (Overdrev) oprettedes siden Avlsgaarden Petersminde. Det var Adolph v. Plessen, der foretog disse store Nedlæggelser. Selv stammende fra Mecklenborg omdannede han Førsløvgård til en Storbedrift i østelbisk Stil: den store Bedrift liggende sammen med en „Landsby“ af Arbejderboliger, 2: af Landarbejdere og Haandværkere, knyttede til den store Landbrugsbedrift²⁾. —

Umiddelbart ved Bavelse Sø, paa Nordsiden, ligger den gamle Hovedgaard Bavelse. I Præsteindberetningerne fra 1657 hedder det, at i Byen (Bavelse) er 13 Gaarde alle paa ens Brug; i Byen er „en Herregaard og ligger som udi i Byen“. Afdøde Professor Fridericia har sikkert forstaaet dette rigtigt, naar han fortolker Udtrykket derhen, at Bavelsegaard har ligget i Jordfællesskab med Byen, hvori den laa³⁾. I Matriklen af 1662 staar Bavelse By: 13 Gaarde og 4 Huse, desuden Præstens Annexgaard, 3 af Gaardene er øde. Tyve Aar senere træffer man ingen Bavelse By, men kun Bavelsegaard. Man søger en Forklaring og finder den i en Anmærkning i Markbogen: „Bavelse By, som har været 13 Gaarde, foruden Præste-

¹⁾ Theodor Hertz: Geistlige Embeder i Danmark (Førslev).

²⁾ v. Plessen foretog lignende Reformer ved Kastrupgaard, hvo Byen Skov-Kastrup (5 Gaarde) nedlagdes; ved Gunderslevholm inddroges Byen Tokkerup (10 Gaarde); i „Tokkerup Hegn“ findes Bynavnet endnu. Under Fodbygaard Enliggaarden Elledegaard og Ellede Mølle.

³⁾ Fridericia: Danmarks Landboforhold. (Hist. Tidsskr. 6. R. II, 550.)

gaarden, og af Hr. Christopher Gabel bleven afbrudt Anno 1670 og til Gaarden lagt*. Annexgaarden, den eneste, som ikke hørte under Bavelsegaard, kunde som Kirkens Gods heller ikke her uden videre inddrages under Hovedgaarden; den blev magelagt mod en Gaard i en

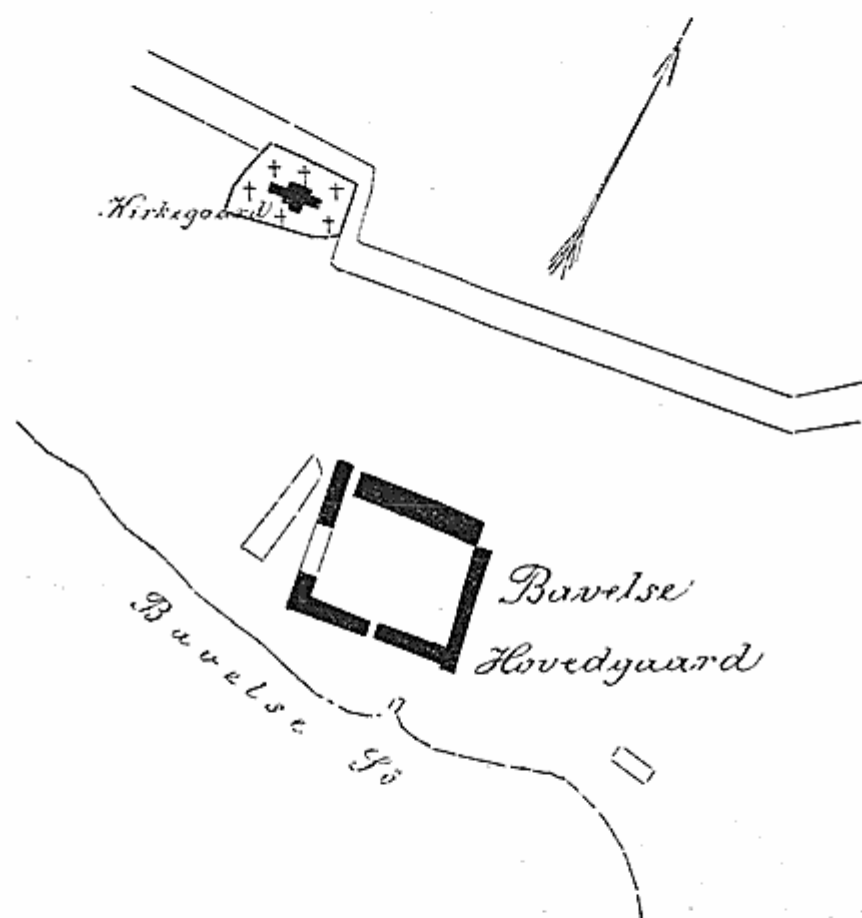

Fig. 7. Bavelse Hovedgaard med Bavelse Kirke.
(Efter Kort i Matrikelsarkivet.)

Naboby. Først da kunde Udskiftningen finde Sted under den mest radikale Form, under den Form nemlig, at Hovedgaarden gennem Inddragelse under sig af den hele Mark, vikler sig ud af Fællesskabet med den By, hvori den laa og med hvilken den havde ligget i Fællig og

Driftsvang. Ved Bavelsegaard har Reformen været endnu mere indgribende end ved Førlevgaard: ingen Præstegaard, intet Degnebol er bleven bevaret, og heller ingen Arbejderboliger. Tilbage af Landsbysamfundet blev kun Kirken med dens Gravplads, saaledes som Kortet viser (Fig. 7). Vi har her en ejendommelig Type for Hovedgaarde i vort Land: den store Bedrift Side om Side med den enligt liggende Landsbykirke, det eneste tilbageblevne

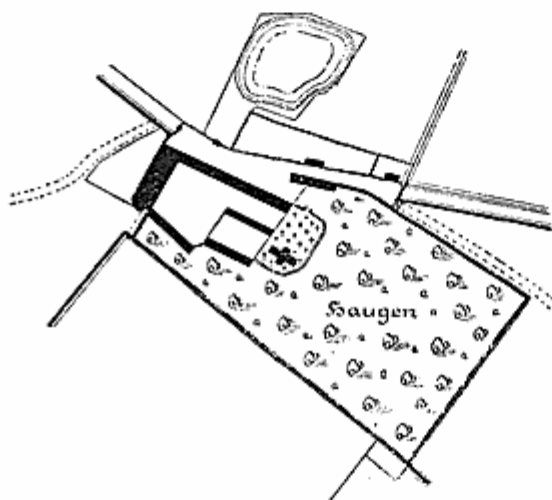

Fig. 8. Jomfruens Egede ved Øster Egede Kirke. (Efter Kort i Matrikelsarkivet.)

synlige Vidnesbyrd om, at Hovedgaarden en Gang har ligget i en Landsby — i de Tider, da den endnu var af en middelalderlig Type, endnu ikke havde udviklet sig til en virkelig landbrugsteknisk Storbedrift. Der findes adskillige Gaarde af Bavelsegaards-

Typen: Selsø (Selsø S., Ods H.), Agnsøgaard (Agnso S., Skippinge H.), Fuirendal, forhen Vindingegaard (Vindinge By, Fuirendal S., Øster Flakkebjerg H.), Gunderslevholm (Gunderslev, Øster Flakkebjerg H.), Beldringe (Beldringe S., Baarse H.), Jomfruens Egede, forh. Egedegaard (Øster Egede S., Faxe), Turebyholm, forhen Turebygaard (Tureby S., Faxe H.), Estruplund (Estruplund S., Rougsø H.), Blidstrup (Blidstrup S., Mors Sdr. H.), Taarupgaard (Taarup S., Fjends H.), Tjele (Tjele S., Sønderlyng H.), Sneumgaard (Sneum S., Skads H.) — er Gaarde, som

sikkert hører til Bavelsegaard-Typen. Til de mest ejendommelige hører Jomfruens Egede. Den gamle Landsby inddrogtes af v. Hahn; kun Guds Hus og den indviede Jord blev tilbage, nu liggende i Hovedgaardens Park (Fig. 8).

I øvrigt er Tallet paa Hovedgaarde liggende ensomt med deres Kirke omkring 30 i det mindste, men dels tilhører Nedlæggelsen af de paagældende Landsbyer en yngre Tid end den, hvorom

det her drejer sig (Bjernerdegaard, Allindemaglegaard, Valsøllegaard), dels er det ikke uden nærmere Undersøgelse af hver enkelt Gaards Historie let at afgøre, om den Landsby, hvori Gaarden har ligget, er forsvunden i nyere Tid gennem en Udflytning i den store Reformperiode

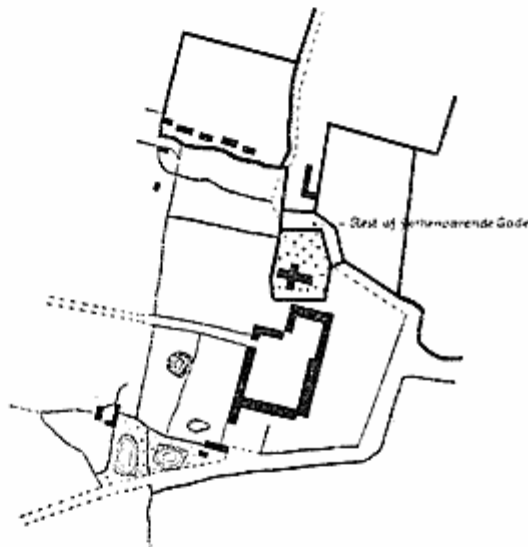

Fig. 9. Hørbygaard med Hørby Kirke.
(Efter Kort i Matrikelsarkivet.)

(Hørbygaard, Tudse H. f. Ex. Fig. 9). Tilfælde af denne Art er sikkert kun faa¹⁾.

Endnu en Gang maa vi vende tilbage til Egnen omkring Tjustrup-Bavelsesøerne, denne Gang til Harrested-

¹⁾ Tvivlsom er Stadagergaard, Falster N. H. Efter Navnet vilde man nærmest slutte, at den er opstaaet i og af Stadager By. I saa Fald vilde her foreligge et meget tidligt Exempel paa Nedlæggelse af en Landsby. (Jfr. Paludan-Müller: Om Kong Valdemars Jordebog. Vidensk. Selsk. Skr. 5. R., hist. og philos. Afdl. 4. B. V, 223.)

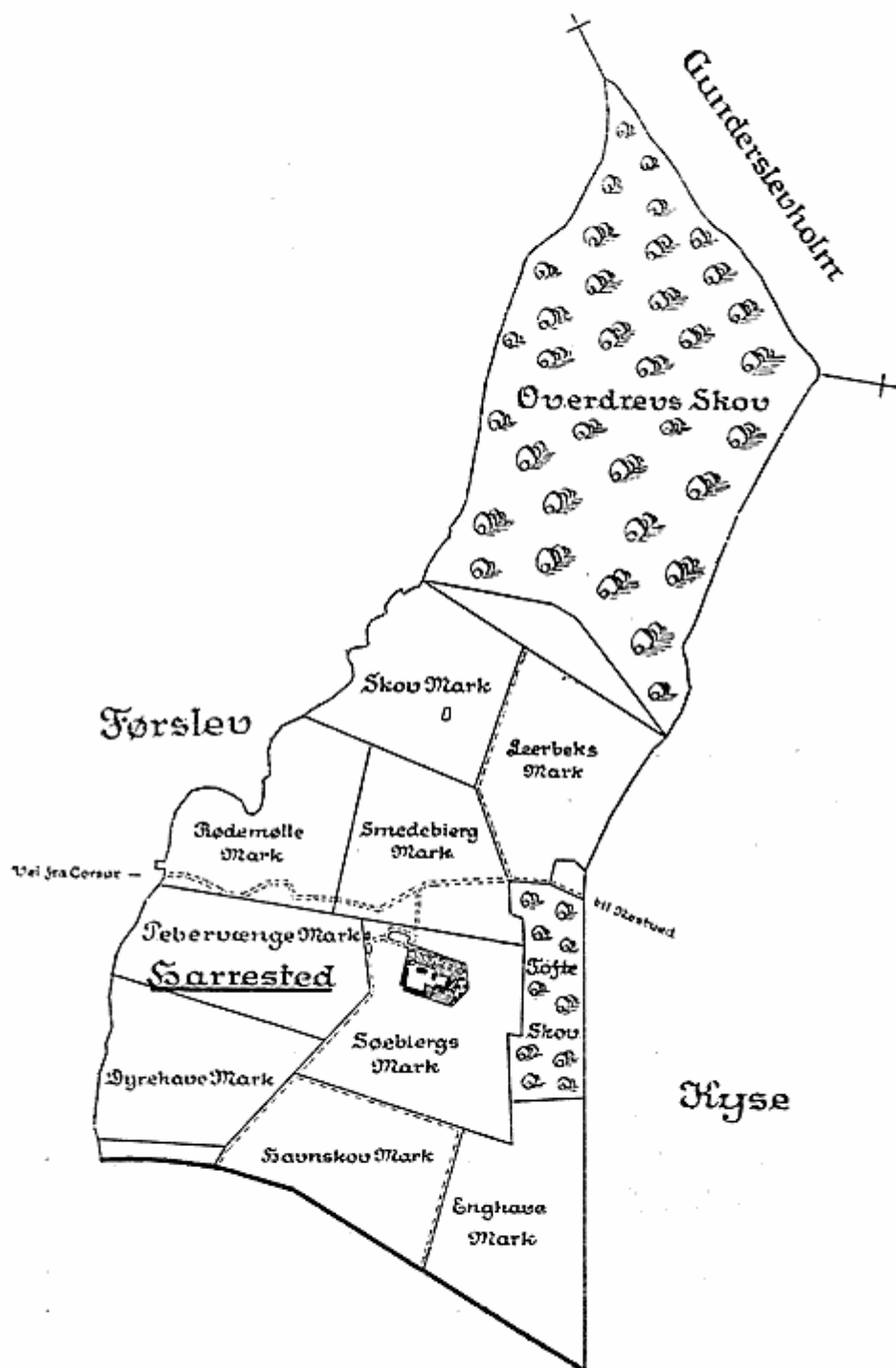

Fig. 10. Harrestedgaard.
(Efter Kort i Matrikelsarkivet.)

gaard (Fig. 10), Nabo til Førslevgaard. Harrestedgaards Jorder udgør den nordlige Del af Hyllinge Sogn og grænser mod store Skove i Nabsognene. Harrestedgaard gør i højere Grad i Virkeligheden end paa Kortet Indtrykket af et stort sammenhængende Særbrud op mod disse Skove. Dette „Naturindtryk“ ændres ved en kort tilbageskuende Betragtning af Forholdene. Endnu i 1662 laa her Landsbyen Harrested, bestaaende, foruden af Hovedgaarden, af 10 Gaarde, 8 Huse og en Vandmølle. Ogsaa her var saa godt som hele den gamle By forsvunden 20 Aar senere, og ogsaa her indeholder Matriklen Forklaringen: „Ved forbemeldte Hovedgaard (∴ Harrestedgaard) har for 8 Aar siden standen en By, herudi var 10 Gaarde, 7 Huse og 1 Mølle, som Proprietæren (∴ Holger Vind) har ladet nedlægge og Jorden udi Gaardens Mark indhegne, som nu derunder er maalt, formedelst man ingen Underretning kunde faa om, hvad som havde ligget til Byen før den blev lagt øde.“ Den sidste Del af Matriklens Anmærkning er af særlig Interesse i denne Sammenhæng, fordi den viser, at Hovedgaarden tidligere øjensynlig har ligget i fuldstændig Fællig med Landsbyen (som den nærliggende Fuglebjerggaard); ti havde Gaarden og Byen forud for dennes Inddragelse haft deres Marker liggende hver for sig, havde det ikke voldt Vanskeligheder at paavise deres respektive Jorder under Landmaalingen, kun 8 Aar efter. I 1682 var altsaa Hovedgaardens Jord og den tidligere Byjord indhegnede sammen, Hovedgaarden var kommen ud af Fællesskabet samtidig med, at den fra en Gaard paa 3—4 Gaardes Jord var bleven en Bedrift paa 13—14 Gaardes Jord. Endnu i 1682 var der kummerlige Rester af det tidligere Landsbysamfund tilbage; ti det hedder

som et tilbageblevet Vidnesbyrd om, at Forholdet, historisk set, har været et ganske andet. Harrested var ikke nogen Kirkeby, og det eneste, der her kunde lede Tanken i Retning af det virkelige Forhold, er selve Navnet Harrestedgaard, idet det, som det synes, har været en ret fast Navneskik, at sådanne Hovedgaarde, som laa i Landsbyerne, simpelt hen dannede Navne af Formen: Gaard + Bynavnet.

De sidst gennemgaaede Exempler er ikke typisk forskellige, mellem dem er der kun en Gradsforskel, det fælles, det typiske er dette: Hovedgaarden, som ved Matriklens Tid vikler sig ud af Landsbyfællesskab og Dyrkningstvang, som derigennem bliver Individualbedrift samtidig med at den bliver Storbedrift.

Endnu maa berøres et Par Typer for at gøre Billedet af Tidens Forhold i denne Henseende nogenlunde fuldstændigt. Ringsted By og Ringsted Kloster. Ringsted By har 3 Marker:

1) Stubbemarken	} er (1682) {	Rugmark
2) Mellemmarken		Bygmark
3) Aamarken		Fælle

Gaar man fra Byen til Klostrrets Ladegaard, finder man, at denne har 4 „Vænger“ for sig og 3 Marker nemlig:

1) Mellemmarken	} er (1682) {	Bygmark
2) Stubbemarken		Rugmark
3) Aamarken		Fælle

Forholdet er her forstaaet saaledes, at Ladegaarden har sin Jord — bortset fra de 4 Vænger — i de samme 3 Hovedmarker som Byen. Da for Byen og Ladegaarden de samme Marker det samme Aar indtager den samme Plads i Rotationen og Sædskiftet, synes den rimeligste Slutning den, at Købstaden — Købstæderne var dengang

endnu væsentlig større Landsbysamfund — og Klostret har ligget i Dyrkningstvang sammen. Paa den anden Side kan Opmaalingsprotokollen ikke ret vel forstaas paa anden Maade, end at Byen og Klostret har haft deres Agre adskilte for sig i hver af de tre Marker: Byen i sine Aase, Klostret i sine Aase. F. Ex. i Stubmarken: Kapelaas 51 Agre, alle Klosterets; „Pugestubsaas“ 21 Agre, som alle er Klosterets; „Klosterhule“ Agre 66 Agre, alle Klosterets; Sct. Gjertruds Agre, 69 Agre, ligeledes alle Klosterets o. s. v. Dette minder om Sørup Hovedgaards Toghøjsmark (jfr. foran S. 30), kun er Forholdet her gennemført i alle 3 Marker. Saaledes synes Forholdet at have været ved adskillige Hovedgaarde, som laa i Landsbyer: et fuldstændig Fællesskab i dets mildere Form med endnu bevaret Dyrkningstvang. Den Omstændighed, at et Kortmateriale mangler, gør det imidlertid vanskeligt at forme sig en klarere Forestilling om de nærmere topografiske Forhold paa en saadan Bymark: har Hovedgaardens Aase ligget mellem Byens, eller har de ligget helt for sig som et sammenhængende Areal paa Fællesmarken? Er der her Tale om en speciel Opdyrkning udgaaet fra Hovedgaarden helt eller delvis, eller har Hovedgaarden paa et eller andet Tidspunkt udrebet sin Jord fra Byens i hver af dennes Marker?

Som Repræsentant for endnu en særlig Type kan nævnes Hovedgaarden Ryegaard, Rye By og Sogn i Voldborg Herred. Rye By har som sædvanlig sine 3 Marker: 1) Liden Vang, 2) Egeby Vang, 3) Torkildstrup Vang. Hovedgaarden har sine 3 Marker: 1) Rugmarken, kaldes Enemærket, som er indhegnet for sig selv. „Agrene ligger under Træerne“. 2) Bygmarken, kaldes Ryevangen, som er indlukket for sig selv, 3) Fælleden, som er indhegnet

for sig selv. Byens og Hovedgaardens Marker har her helt forskellige Navne; det tilføjes yderligere ved hver af Hovedgaardens Marker, at de er indhegnede eller inde- lukt for sig selv. Rye By er her endnu bevaret, men Hovedgaarden synes at have været helt ude af

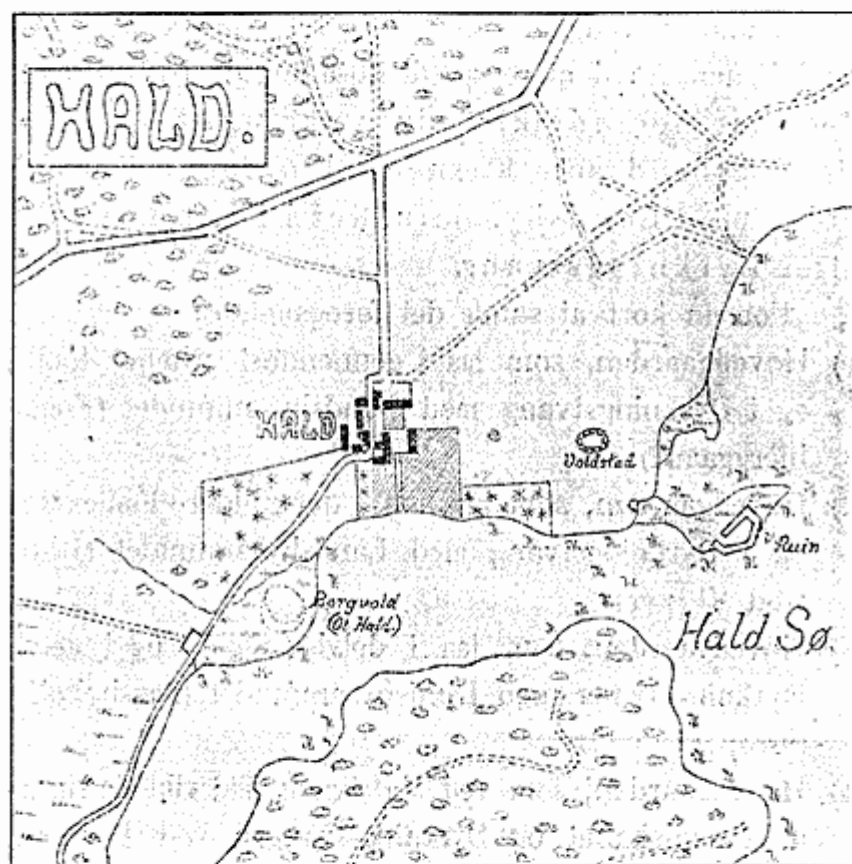

Fig. 12. Hald.
(Efter Generalstabens Maalebordsblade.)

Fællig og Dyrkningstvang sammen med det hosliggende Landsbysamfund.

Til Slutning skal nævnes det gamle berømte Hald syd for Viborg (Fig. 12). Intet tyder paa, at den har ligget i nogen By eller ligget i Fællig eller Dyrknings-

tvang med omliggende Byer. Den havde sin Mark liggende for sig nogenlunde afgrænset omkring Gaarden. Den er Typen paa Hovedgaarden opstaaet om et oprindeligt Særbrud (i dette Tilfælde i Tilknytning til en tidlig middelalderlig Borg). I det hele maa det siges at være det almindelige Indtryk, at et relativt stort Antal af Jyllands Hovedgaarde har hørt til denne Type, særlig da i Egnene med mere spredt Bosættelse: Hovedgaarden har her udviklet sig omkring et oprindeligt Særbrud som Kærnen uden nogen Forbindelse med Landsbysamfundet i Form af Fællig eller Dyrkningstvang.

For nu kort at samle det foregaaende:

- 1) Hovedgaarden, som laa i gennemført strængt Fællig og i Dyrkningstvang med Landsbysamfundet (Fuglebjerggaard);
- 2) Hovedgaarden, som laa helt i det mildere Fællesskab og i Dyrkningstvang med Landsbysamfundet (Ringsted Kloster);
- 3) Hovedgaarden, som laa i delvist Fællig og i delvis Dyrkningstvang med Landsbysamfundet (Næsbyholm, Sørup);
- 4) Hovedgaarden, som ved Matriklens Tid viklede sig ud af Fællesskabet og Dyrkningstvangen ved Fortrængelse af Landsbysamfundet (Førslevgaard, Bavelse, Harrestedgaard);
- 5) Hovedgaarden, som vel laa i Landsbyen, men uden for Fællesskab og Dyrkningstvang sammen med Landsbysamfundet (Ryegaard);
- 6) Hovedgaarden, som det oprindelige Særbrud, der ikke laa (eller havde ligget) i Fællesskab eller Dyrkningstvang med Landsbysamfundet (Hald).

Dette turde være Hovedtyper for Forholdet, som det fandtes mod Slutningen af det 17. Aarhundrede. Spørgsmaalet er nu, hvorledes disse — og endnu andre — Former eller Typer bør samles i en tabellarisk Oversigtsstereotype Rammer. Grupperingen maa her væsentlig være bestemt ved Formaallet med Undersøgelsen. Det ledende Synspunkt har her været dette: at faa et samlet Indtryk af, i hvilket Omfang Hovedgaardsbedriften laa uden for Fællesskab og Dyrkningstvang sammen med Landsbysamfundet, at se, i hvilket Omfang Hovedgaardsbedriften foruden at være Storbedrift tillige, hvad Markordningen angik, var teknisk uafhængig af Landsbysamfundet, og: tillige var bleven Individualbedrift.

Tabel 3. Oversigt over Hovedgaarde „I Fællig“ og „Ude af Fællig“.

Landsdele	I Fællig		Ude af Fællig		Tilsammen	
	Antal Gaarde	Udsæd Tdr.	Antal Gaarde	Udsæd Tdr.	Antal Gaarde	Udsæd Tdr.
Sjælland.....	42	7300	88	21500	130	28800
Lolland-Falster...	14	2400	22	4300	36	6700
Fyn.....	37	4600	91	16500	128	21100
Øerne...	93	14300	201	42300	294	56600
Sydøstl. Jylland ..	17	2300	100	23600	117	25900
Nordlige Jylland..	4	600	143	26100	147	26700
Sydvestl. Jylland..	9	1300	119	19600	128	20900
Jylland..	30	4200	362	69300	392	73500
Hele Landet	123	18500	563	111600	686	130100

Dyrkningstvangen er her lagt til Grund som det afgørende. I den hosføjede Oversigt er derfor Hovedgaarde, som skønnedes at høre under Type 1—3, opførte som liggende i Fællig, Hovedgaarde derimod af

Type 4—6 er regnede som „ude af Fællig“. Da det i denne Sammenhæng er den egentlige dyrkede Mark, som særlig er af Interesse, er Udsæden og ikke Hartkornet medtaget i denne Oversigt. I alt er, som det vil ses, 686 Hovedgaarde medtagne af det samlede Antal 731, Resten, 45, er udgaaet som tvivlsomme. Af samtlige 686 Hovedgaarde, der er medtagne, laa efter denne Op-gørelse 123 i Fællig og Dyrkningstvang, d. v. s. 18 pCt. af Antallet omfattende c. 14 pCt. af Udsæden. Forholdet har været almindeligere paa Øerne end i Jylland, og i Jylland atter almindeligst i de sydøstlige Egne med deres mere fremtrædende Sambosættelse. Det er ikke uden Interesse at lægge Mærke til, at den gennemsnitlige Ud-sæd pr. Hovedgaard er betydelig større for Hovedgaarde „ude af Fællig“ end for Hovedgaarde „i Fællig“, saaledes som det viser sig i følgende Tal:

Gennemsnitlig Udsæd pr. Hovedgaard	I Fællig Tdr.	Ude af Fællig Tdr.
Sjælland.....	174	244
Lolland-Falster	171	195
Fyn.....	123	151
Øerne... ..	154	210
Sydøstlige Jylland.....	135	236
Nordlige Jylland	150	186
Sydvestlige Jylland.....	144	165
Jylland	140	191
Hele Landet.	150	198

Denne Regel synes at have været gennemgaaende overalt. Det har fortrinsvis været de større Bedrifter, som tillige var Individualbedrifter.

III. En dobbelt Udviklingslinje.

Der fandtes en ejendommelig Gruppe af Gaarde, som frembyder en særlig Interesse ved Siden af Hovedgaardene;

det var saadanne Gaarde, som tidligere havde været Hovedgaarde og Sæde for adelige Familjer, men som allerede paa Matriklens Tid var gaaet ud af Hovedgaardenes Klasse og, som det skal vises i det følgende, rykket ned og bleven Bøndergaarde — kun med den Forskel, at de endnu ofte ved deres Størrelse ragede op over disse og saaledes dog havde bevaret en Rest af deres fordums „Herlighed“. Fremgangsmaaden ved Tilvejebringelsen af dette historisk-statistisk Materiale har principielt været simpel nok: Traps Angivelser vedrørende disse „middelalderlige“ Hovedgaarde er benyttet, og de er saa søgt identificerede efter de Oplysninger, som Matriklen indeholdt. Det maa nu straks bemærkes, at denne Identifikation kun lykkedes i et forholdsvis ringe Antal Tilfælde. De mange smaa adelige Gaarde, paa hvilke Middelalderens Lavadel vel har boet, var allerede omkring 1682 sporløst forsvundne. Dette gjaldt navnlig for de Egenes Vedkommende, hvor den samlede Bebyggelse var den afgjort fremherskende Bosættelsesform. I og for sig er dette Resultat ikke saa overraskende. Mange af disse Gaarde har højst sandsynlig ligget i Landsbyerne og er i Tidens Løb gennem Deling opløst til almindelige Bøndergaarde. Det kan af Matriklens Oplysninger skønnes, at enkelte er gaaet ind under andre nærliggende Hovedgaarde og saaledes har bidraget til disses senere Udvidelse og Udvikling; men dette synes afgjort en Undtagelse. For de allerflestes Vedkommende er den sandsynligste Antagelse den, at de er rykkede nedad og har forøget Antallet af Bøndergaarde eller er bleven delt saaledes, at disses Tilliggende er bleven udvidet med den forsvundne middelalderlige Hovedgaards. Et Exempel herpaa er allerede berørt i det foregaaende: Ladegaarden til det gamle Skjern Slot, der

allerede før 1662 var udparcelleret til 3 Bøndergaarde. Et endnu mere illustrerende Exempel er Jersore i Klinte Sogn, Skam Herred. I Følge Trap var Jersore i Middelalderen en Hovedgaard. Ved 1660-Tiden var Hovedgaarden forsvunden og i dens Sted findes Jersore By

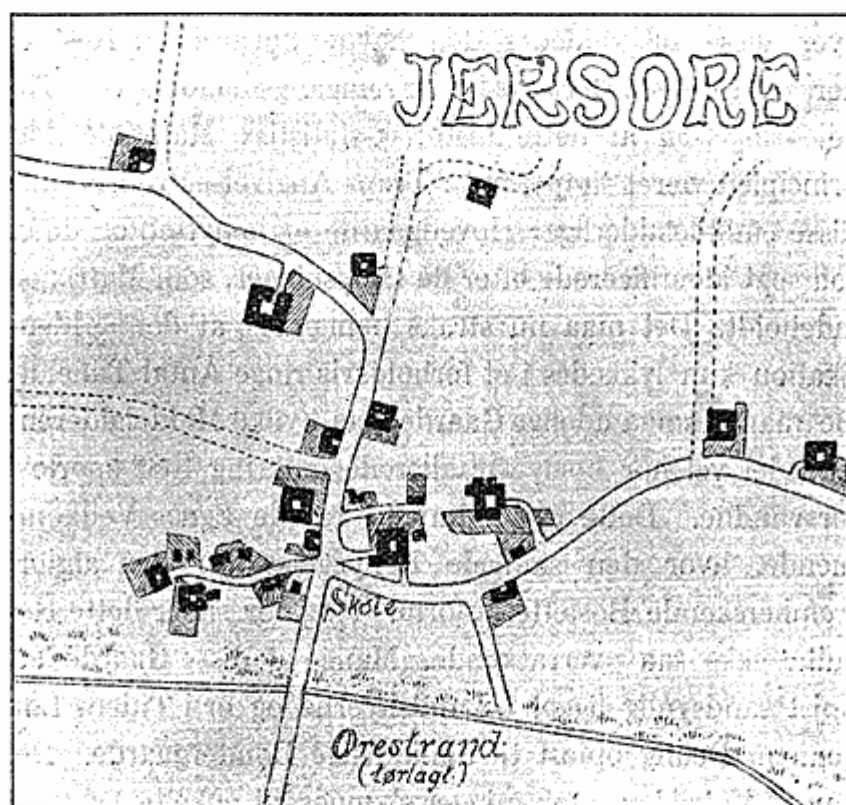

Fig. 13. Udparcelleret middelalderlig Hovedgaard:
Jersore, Klinte Sogn, Skam Herred.
(Efter Generalstabens Maalebordsblade.)

bestaaende af 9 Gaarde; 20 Aar senere findes de samme 9 Gaarde. Det er da højst rimeligt, at det er den tidligere Hovedgaard, som her er bleven udparcelleret og har dannet Grundlaget for den senere Landsby af samme Navn. En nærliggende Indvending mod de i den følgende Oversigt meddelte Tal, er den, at de identificerede Gaarde

kan have været meget større i Middelalderen eller nærmest følgende Tid, at de i Tidens Løb kan være bleven delvist eller helt udparcellerede, og at Tallene saaledes kan være ganske misvisende. Denne Indvending er dog i Virkeligheden ikke saa farlig, som den kunde synes at være. I saadanne Tilfælde, hvor en Gaard var delt mellem flere Brugere eller — noget som ofte fandt Sted ved disse større Ejendomme — hvor der sad flere Brugere paa den samme Gaard, er det samlede Komplex regnet sammen som en Enhed, og der er i Virkeligheden næppe nogen Grund til at nære større Betænkelighed for Resultatet. I enkelte Tilfælde, særlig i Thisted Amt, udgik Gaarde, fordi der i Matriklen stod Anmærkninger om, at deres Marker var medtagne af Sandflugt; her var der positiv Grund til at antage, at Gaardens Tilliggende havde været større forhen end paa Matriklens Tid.

Gaardens Størrelse	Øerne		Jylland		Hele Landet	
	Antal Gaarde	Hartkorn Tdr.	Antal Gaarde	Hartkorn Tdr.	Antal Gaarde	Hartkorn Tdr.
Over 100 Tdr. Hrtk.	"	"	"	"	"	"
60—100 — —	"	"	"	"	"	"
20— 60 — —	13	360	12	321	25	681
Under 20 — —	38	517	136	1447	174	1964
Tils....	51	877	148	1768	199	2645

I hosstaaende lille Oversigt er meddelt Resultatet af den foretagne Opgørelse. Som det vil ses, er det lykkedes at identificere 199 af de her omtalte Ejendomme. De er ordnede efter Størrelse i samme Grupper som i den for Hovedgaardene foran (S. 18) meddelte Oversigt. Det vil straks falde i Øjnene, at den her betragtede Klasse af

Ejendomme viser en fra Hovedgaardenes meget forskellig Fordeling inden for Størrelsesklasserne. Der findes her ikke en eneste, hverken paa 100 Tdr. Hrtk. og heller ingen i den næstfølgende Størrelsesgruppe paa mellem 60—100 Tdr. Hrtk. Mellem 20—60 Tdr. Hrtk. findes 25, medens det langt overvejende Antal ligger under 20 Tdr. Hrtk., nemlig ikke mindre end 174 af samtlige 199. Rundt regnet gik der gennemsnitlig mellem 2 og 3 Gaardes Jord paa disse Ejendomme eller omkring en Tredjedel af det tilsvarende Tal for Hovedgaardene. Af de 199 Gaarde laa de 60 i Fællig og Dyrkningstvang endnu paa Matriklens Tid med Landsbysamfund, altsaa relativt langt hyppigere end Tilfældet viste sig at være med Hovedgaardene i det 17. Aarhundredes sidste Halvdel; af Øernes 51 forhenværende middelalderlige Hovedgaarde laa 34 i Fællig, af Jyllands 148 derimod kun 26, bl. a. beroende paa, at et forholdsvis stort Antal af de identificerede Ejendomme laa i Egne med tyndere og mere spredt Bosættelse. Tallenes almindelige Resultat er da her dette: saavel hvad Bedrifternes Størrelse angaar, som hvad deres Forhold til Landsbysamfundet angaar, knytter disse middelalderlige adelige Gaarde sig naturligt til Hovedgaardenes „laveststaaende“ Type, som hvis Repræsentant Fuglebjerggaard blev anført¹⁾. Vi kan forestille os, at Hr. Torben i Folkevisen om Torbens Datter har været en Adelsmand boende paa en Gaard af denne Type. Hans Fjender træffer ham bag Ploven paa hans Mark ved Kanten af Skoven:

¹⁾ Jfr. hermed Kr. Erslevs almindelige Karakteristik af Middelalderens Lavadel i Danmarks Riges Historie II, 647 flg.

Der de komme for norden Skov,
 — under Lide —
 der gik Torben og holdt sin Plov,
 Der Dagen han dages, og Duggen den driver saa vide.

Endnu et Træk af mere almen social-historisk Interesse knytter sig til denne Gruppe af Gaarde. Undtagelsesvis gik de, som berørt, op i nærliggende Hovedgaarde, men sikkert ogsaa kun undtagelsesvis. I det 17. Aarhundrede paa Matriklens Tid var de gaaet ind som Fæstegaarde under større Godskomplekser, kun ganske enkelte opføres som Selvejergaarde. Men i begge Tilfælde var de beboede af Bønder og benyttedes og dreves af Bønder. Det er nu ikke her muligt at fixere et bestemt Tidspunkt og opgøre, hvor mange af Gaardene der, regnet fra dette, gik over i Brug til Bønder, og selv om dette kunde gøres op for de her medtagne 199 Gaarde, vilde Forholdet være uopklaret for et langt større Tals Vedkommende. Den eneste Slutning, der kan drages, er den helt almindelige, at gennem de middelalderlige adelige Gaardes Overgang til Bøndergaardenes Klasse er der sket en ret betydelig Tilgang til den Jord, hvortil Bondestanden havde Brugsretten¹⁾. Medens der ingen Tvivl er om, at Forskydningen i Ejendomsretten til Landets Jord i de efter Middelalderen følgende Aarhundreder gik Bondestanden imod, kan der paa den anden Side heller ikke være Tvivl om, at hvad Brugsretten til Jorden angik, beholdt Bondestanden en ikke ubetydelig Kom-

¹⁾ For første Halvdel af 17. Aarh. mener Fridericia (Landboforhold. Hist. Tidsskr. 6. R. II, 559), at de mindre nedlagte Herregaarde kun vejede lidet op mod Nedlæggelsen af Bøndergaarde. Spørgsmaalet er netop her, hvornaar de mange middelalderlige Hovedgaarde er rykket ned i Bøndergaardenes Klasse. Fridericia har dog vist noget undervurderet dette Moments Betydning.

pensation for de Tab, den led gennem den anden Udviklingstendens i Tiden: Tendensen mod Udvidelsen af bestaaende Hovedgaarde og Oprettelse af nye med den dertil knyttede Praxis: Nedlæggelse af Bøndergaarde og Inddragelse af Bondejord. Hvad specielt den sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede angaar, er der ingen Tvivl om, at det var denne Tendens, som inden for store Dele af Landet var den stærkeste.

I det foregaaende er der anført nogle enkelte Tilfælde til Illustration af den Praxis, hvorigennem Hovedgaardene ofte gik ud af Markfællig og Dyrkningstvang med Landsbysamfundene, og hvorigennem de rykkede op til at blive virkelige Storbefrugter. Der skal som Indledning til det følgende gennemgaaes et Par enkelte Tilfælde endnu — særlig med Henblik paa det sidst nævnte Forhold. Gisselfeld er tidligere berørt som et interessant Exempel paa, hvorledes Stordriften gennem et langt Tidsrum udviklede sig fra en Hovedgaard af den middelalderlige Lavadelstype. Inden for det Tidsrum, som her specielt interesserer, undergik denne Gaard en stor Forandring og modtog en større Udvidelse gennem Nedlæggelse af Byen Hesede. Denne By, hedder det i Matriklens (Markbogens) Anmærkning, er for 12 Aar siden¹⁾ lagt til Gisselfelds Avling af den salige Feltherre v. Schack: Steden som Gaardene have været tilforn ligger øde. Uden Frugthaverne, som findes der endnu, som bruges af nogen Husmænd, som boer i 3 Huse. Ellers haver Bymændene tilforn i deris Tid saaet Jorden som ved andre Byer, hvor de haver 3 Marker, er sædvanlig. Det anvendte Udtryk „øde“ maa ikke forstaas saaledes, at Byen var

¹⁾ Efter Rasmussen: Gisselfeld S. 348 nedlagt 1671. Dette stemmer med Matriklens Tidsangivelse.

øde før Inddragelsen; det refererer sig til Tilstandene ved Landmaalingens Tid. Ti der staar netop opført Navnene paa de Mænd, som boede paa Gaardene, da de blev nedlagte. De 8 opsagte Bønder i Hesede fik Erstatning i Gaarde i andre Byer paa Godset, og der finder man flere af dem endnu boende 1683. Omtrent samtidig med den store Nedlæggelse af Hesede inddroges forskellige Jorder (men uden at nogen Gaard nedlagdes) fra Nabo-byerne Broby og Nielstrup. Disse Jorder blev indhegnede sammen med Hovedgaardens Mark, og gennem disse Reformer naaedes der omsider frem til den driftstekniske Uafhængighed af de omliggende Landsbyer: Hovedgaarden bliver ogsaa her Individualbedrift samtidig med at den bliver Storbedrift — for stor. Ti med disse Udvidelser, viste det sig, havde Gisselfeld overskredet Grænserne for hvad der i Datiden praktisk kunde drives ud fra et enkelt Midtpunkt af Avlsbygninger. Bedriften lagdes igen om, den gamle Hesede Bymark sondredes nogle Aar efter atter driftsteknisk ud fra Hovedgaarden, og man indrettede den ved Hesede Skov liggende store Avlsgaard, der endnu bevarer den forsvundne Bys Navn i vore Dage. — Pederstrup (Vesterborg S., Lollands Nørre H.). Opstaaet af en mindre torp-By var den endnu paa Matriklens Tid en temmelig liden Hovedgaard paa ca. 30 Tdr. Hrtk. Rentemester Peter Brandt ejede den Gang Gaarden og fik kgl. Bevilling til at inddrage følgende Jorder under den som fri Hovedgaardstaxt: af Vesterby By ca. 1 Td. Hrtk., af Korseløkke 0,5 Td., Skjelstofte 4,8 Tdr., Gaarden Søegaard 8,5 Tdr., Gaarden Sørupgaard 12 Tdr., Bønnet 2,3 Tdr., „Jørgen Villadsens Ødegaard“ i Vedby 3,4 Tdr., fra Tvede 1,4 Tdr., Bøgholt By 5 Gaarde med 17,2 Tdr.,

Hyeds By 7 Gaarde 33 Tdr. H. Alt i alt op mod 85 Tdr. Hartkorn. Marken blev samlet og arronderet. Fra en Gaard paa omkring 30 Tdr. Hrtk. rykkede Pederstrup paa een Gang op til det, den endnu er, en af Landets største og bedste Landbrugsbedrifter — ikke helt uden Grund siger P. Rhode om Rentemester Brandt, at han „gjorde med Markene og Skovene de bedste Erobring, han kunde“¹⁾.

Da den gennem de givne Exempler illustrerede Praxis er af væsentlig Interesse, idet den netop repræsenterer den anden og afgjort vigtigste Udviklingsretning i Tiden, det her drejer sig om, skal der til Slutning gives et samlet Resumé, til Belysning af Spørgsmaalet om denne Bevægelsesretnings Styrke, det Omfang hvori den gjorde sig gældende — et Supplement til den af Fridericia givne Liste for den første Halvdel af Aarhundredet. I sin højst værdifulde Afhandling om „Danmarks Landboforhold i det 17. Aarhundrede“ benytter Fridericia følgende Inddeling med Hensyn til den inddragne Bondejord: 1) Jord tages fra Bøndernes, men uden at nogen enkelt samlet Gaard nedlægges. I saa Fald paavirkes Antallet af Gaarde i Landsbyen ikke, men derimod disse Gaardes Gennemsnitstilliggende. 2) Bestaaende Hovedgaarde udvides og 3) Ny Hovedgaarde oprettes gennem Inddragelserne. Fridericia har rigtigt været opmærksom ogsaa paa den første Form for Inddragelse af Bondejord. Betydningen heraf ligger deri, at Antallet af nedlagte Gaarde, selv om det iøvrigt var nogenlunde rigtigt, ikke vilde repræsentere det fulde Omfang, hvori Bondejorden gled ind under Tidens opvoksende Storbedrift indenfor Landbruget. En sammen-

¹⁾ P. Rhode: Samlinger til de danske Øers Laalands og Falsters Historie I, 368.

hængende og systematisk Opgørelse med Hensyn til dette Punkt er ikke at tænke paa. Der skal derfor kun gennemgaaes Prøver for at give en klarere Forestilling om det hele Forhold. Vi vender tilbage til Gisselfeld og følger Markbogen. Paa Beksmøllemarken ligger „Gamblegjerdesteds“ Aas: bemældte Aas og Agre, af Arilds Tid hørt til Broby Sogn og By, som for 10 Aar siden ungefähr, derfra og til Hovedgaardsjorden indhegnet. Paa Dyrehavemarken ligger nogle Aase, om hvilke det berettes, at de af Arild har hørt til Nielstrup By i Ulse Sogn, men for en 12 Aar siden ligeledes indhegnet og henlagt til Hovedgaardens Jord. Paa Højrupmarken — har „for 44 Aar siden været 3de Gaarde, som da blev afbrudt“ — ligger „Brobyjorden“, af Arild Broby tilhørende, men for 10 Aar siden derfra og med Højrupmarken indhegnet. Det maa vel mærkes, at, saa vidt man kan skønne, er der her ikke Tale om foretagne Magelæg af Bondejord med Hovedgaardsjord af tilsvarende Værdi, men om en ensidig Inddragelse af Bondejord. Et andet Exempel kan tages fra Hagestedgaard. Under Hagestedgaard er først lagt Taaderupgaard, en Enliggaard liggende i Stor-Skoven; her boede sidst Jens Nielsen, nu befindes den øde. Men desuden er inddraget forskellige Aase og Agre fra Landsbyen (hvori Hovedgaarden, som Navnet antyder, laa og ligger). Tæller man efter Markbogen disse Aase og Agre sammen, faar man noget over 274000 □ Alen, ca. 20 Tdr. Ld. eller omtrent en Gaards Udsæd. Her er altsaa inddraget 2 Gaardes Jord; men i det følgende er kun medregnet en. Om de 274000 □ Alen beretter Markbogen videre: de „er af idtzige Proprietaer taget fra Bønderne og lagt forleden Aar til Hovedgaarden, nemlig Anno

1681¹⁾). Endnu skal nævnes Glorup (Svindinge Sogn, Gudme H.). Fra Svindinge og Tange Byer er her endog inddraget op mod 43 Tdr. Hrtk.; men til Gengæld er der udlagt til Bønderne 4 øde Gaardes Jorder fra en Naboby. Her er altsaa i en vis Forstand Tale om et Magelæg: Bønderne i Svindinge og Tange lider ingen Afgang, idet det tilgaaede Hartkorn efter Angivelserne omtrent var lig det afgaaede. Men set fra Bondestandens Standpunkt er det naturligvis ligefuldt en Afgang.

Det vil af det anførte være klart, at Antallet af nedlagte Bøndergaarde vil være et ufuldkomment Maal for det Omfang, hvori Bondejorden gik ind under Hovedgaardene — selv om Antallet af disse Gaarde var nøjagtig opgjort. Men dette tør ikke paastaas. Den følgende Oversigt gør ikke Krav paa Fuldstændighed, men kan dog bidrage til at give en almindelig Forestilling med Hensyn til, hvor store Tal det her i det hele drejer sig om. Som ovenfor berørt, er der foretaget en Deling efter det Forhold, om de nedlagte Gaarde gik ind under i Forvejen eksisterende Hovedgaarde eller under ny oprettede Hovedgaarde. Saadanne øde Gaarde, som paa Matriklens Tid opførtes som drevne under Hovedgaarde, er ikke medtagne uden i de enkelte Tilfælde, hvor det skønnedes, at Driften under Hovedgaarden betød en endelig Inddragelse. For saadanne Byer, som nedlagdes efter 1682, er regnet med det Antal Gaarde, de staar opførte med ved Landmaalingen. Til Grund for de beregnede Forholdstal ligger Antallet af Bøndergaarde om-

¹⁾ Hagested, fordum en anseelig Landsby, gør nu et opløst og derangeret Indtryk. Dette skyldes dog ikke store senere Inddragelser under Hovedgaarden; men en stor Del af Byen blev udflyttet, det nuværende Ny Hagested, som ikke eksisterede paa Matriklens Tid.

kring 1682, saaledes som det findes meddelt her i Historisk Tidsskrift¹⁾.

Hvad Resultatet iøvrigt angaar (kfr. Tabel 4), skulde der i Tiden ca. 1660—1730 være nedlagt noget over 600 Bøndergaarde. I Forhold til Antallet af Bøndergaarde

Tabel 4. Nedlagte Bøndergaarde ca. 1660—1730.

	Hovedgaarde udvidede		Hovedgaarde oprettede		Til-sammen		Nedl. Bøndergaarde i pCt. af samtlige Gaarde
	Antal Hovedgaarde	Nedl. Bøndergaarde	Antal Hovedgaarde	Nedl. Bøndergaarde	Antal Hovedgaarde	Nedl. Bøndergaarde	
Sjælland	34	212	33	169	67	381	2,4
Lolland-Falster ..	7	67	5	43	12	110	2,3
Fyn	6	39	2	21	8	60	0,7
Øerne..	47	318	40	233	87	551	1,9
Jylland.	12	40	8	40	20	80	0,3
Hele Landet.	59	358	48	273	107	631	1,1

ved 1682 betød disse 600 Gaarde lidt over 1 pCt. Men det viser sig klart nok gennem Tallene, at Bevægelsen har været meget stærkere paa Øerne end i Jylland; medens der her kun skulde være nedlagt 50 Gaarde, var Tallet for Øerne 551. Disse absolutte Tal svarede til henholdsvis 0,3 og 1,9 pCt. af Gaardtallet. Stærkest har Bevægelsen været paa Sjælland og Lolland-Falster, som staar meget nær hinanden i Henseende til Inddragelsernes Omfang, medens Fyn staar nærmere Jylland. I den her omhandlede Periode fik 59 Hovedgaarde deres Tilliggende mer eller mindre udvidet gennem Nedlæggelse af Bøndergaarde, medens ca. 50 Hovedgaarde ad denne Vej oprettedes fra ny af. I begge Henseender er det Sjælland,

¹⁾ Jfr. min Afhandling: Ødegaarde i 1680erne (Hist. Tidsskr. 8. R. IV).

som indtager Førstepladsen. Det er ikke uden en vis Interesse at sammenligne Sjælland—Lolland-Falster under et paa den ene Side med Fyn—Jylland paa den anden Side:

Nedlagte Bøndergaarde .	Antal	pCt. af samtl. Gaarde
Sjælland—Lolland-Falster	491	2,4
Fyn—Jylland	140	0,4

Modsætningen synes tydelig nok, og der er sikkert ingen Grund til at antage, at den vilde udviskes i nogen væsentlig Grad, selv om Materialet havde været fuldstændigere, end det tør forudsættes at være. Den mere almene Interesse, der knytter sig til Tallene paa dette Punkt, er da denne, at Bondestandens Brugsret til Bondejorden har været stærkere truet inden for det gamle Vornedskabs Omraade end i Landets øvrige Egne. I Jylland og paa Fyn viser Bevægelsen i denne Periode sig kun sporadisk (Hads Herred syd for Aarhus, Frijsenborg, Langeland), her synes Forholdene nærmest at være faldne til Ro i en vis Ligevægtstilstand. I Vest-Jylland glider adskillige Hovedgaarde — i Fortsættelse af Udviklingsretningen fra tidligere Tid — ned i Bøndergaardernes Klasse (Hundsbæk, Urup, Sønderis, Vardho, Damsgaard, Ørregaard).

Sammenlignes de her givne Tal for nedlagte Bøndergaarde i Tiden 1660—1730 med Fridericias heller ikke fuldstændige Opgørelse for Tiden 1570—1650¹⁾, vil man nærmest være tilbøjelig til den ganske vist usikre Slutning, at Bevægelsen havde taget noget til i Styrke i de

¹⁾ For Lolland-Falsters Vedkommende fremgaar dette af Museumsdirektør M. Mackeprangs Afhandling: Dronning Sofie og Livgedinget (Hist. Tidsskr. 7. R. III).

ca. 70 Aar, som fulgte efter den Tid, Fridericia specielt beskæftigede sig med. For Sjælland regner Fridericia saaledes med omkring 200 forsvundne Bøndergaarde svarende til 381 ved denne Opgørelse.

Lægges der en Deling af Materialet ved 1682, saaledes, at Nedlæggelserne før og efter dette Aar samles for sig viser det sig, at af de ialt 631 nedlagte Gaarde inddroges vel 356 før 1682 og 275 efter dette Aar. Da de 275 fordeler sig over en noget længere Aarrække end de 356, kan det nok siges, at Bevægelsen var noget svagere i sidste Del af Perioden end i dennes første ca. 25 Aar. Dette skyldes dog væsentlig et enkelt Moment, som bidrog til at forøge Inddragelsernes Hyppighed i Tiden nærmest efter 1660, nemlig dette, at adskillige af de store Krongodssalg skete i Forbindelse med en Adkomst for Køberen til paa Jordegodset at „oprette saa mange Sæde- og Lade-gaarde, som de ville, og nyde dem med samme Friheder og Rettigheder, som andre ældgamle Herregaarde i Danmark have“ — en Ret, der i nogle Tilfælde blev intensivt udnyttet¹⁾. Tages dette Moment med i Betragtning, maa det siges, at Bevægelsen har fortsat sig med nogenlunde samme Styrke. Dette Resultat er paafaldende nok; 1682 danner jo nemlig et „Vendepunkt“ i Lovgivningen med Hensyn til det her behandlede Spørgsmaal, idet Forordningen af 28. Januar 1682 første Gang strængt indskærper Forbud mod at nedlægge Bøndergaarde under Hovedgaarde, og dette Forbud gik principielt uforandret over i Danske Lovs 5—10—48: „Ingen Landsbyer, eller

¹⁾ F. J. West: Kronens Skøder II, 96, 100, 154. Navnlig Henrik Müller udnyttede denne Adkomst og oprettede flere Hovedgaarde og nedlagde flere Bøndergaarde end nogen anden enkelt Mand før eller siden.

Bøndergaarde, maa ødelægges for at forbedre Sædegaarders Avling med“. Men det fremgaar af det sammenbragte Materiale, at disse i Formen bestemte Lovbud ikke er bleven gennemførte paa nogen meget effektiv Maade. Bevægelsen mod Stordriftene fortsat med væsentlig uforandret Styrke efter som før disse første i Formen bestemte Forbud mod Inddragelse af Bondejord under Hovedgaardene¹⁾.

Den i det foregaaende skildrede Bevægelse paa en Gang med Individualbedrift og Storbedrift giver Anledning til at berøre et Par Retsspørgsmaal, som i denne Forbindelse ikke er uden Betydning. Det relativt store og sammenhængende Driftsareal var den rent ydre tekniske Forudsætning, og Muligheden for at skaffe dette til Veje laa i Almindelighed deri, at Hovedgaardens Ejer tillige var eneste Lodsejer i det Landsbysamfund, hvori Hovedgaarden laa. Ved Omtalen af Fuglebjerggaard blev det nævnt, at kun 6 af Fuglebjerg Bys Gaarde hørte under denne Hovedgaard. Under saadanne Ejendomsforhold var en Reform i de nævnte Retninger praktisk talt umulig. Det store Driftsareal kunde ikke til Veje bringes — og heller ikke det sammenhængende Driftsareal. Anderledes med Bavelsegaard, hvor Godsherren ejede hele Byen undtagen Præste- eller Annexgaarden. Her kunde Reformen næsten gennemføres; dog kunde den ene Gaard ikke nedlægges og dens Jord ikke inddrages: dens Agre vilde have ligget spredt over Hoved-

¹⁾ Naar Severin Kjær skriver: Ikke faa Bøndergaarde var vel i Tidens Løb af Jorddrotterne inddragne under Hovedgaardens Jorder, men „herimod satte Frdn. ²⁸/₁ 1682 en bestemt Stopper“ (Fra Stavnsbaandets Dage, S. 203), saa viser dette, at man skal være forsigtig med at bygge Historie paa Lovparagraffer alene.

gaardens Mark — som end rift-teknisk Absurditet¹⁾). Derfor, saa vi, skaffede Christopher Gabel sig, netop gennem et Magelæg, en Adkomst til ogsaa at nedlægge Kirkens Gaard og inddrage dens Jord. Det er paa dette Punkt, Betydningen af den gennem lang Tid fortsatte Mageskifte- og Arronderingspolitik især træder frem, gennem den skabtes de rent ydre Betingelser for den individuelle Stordrift inden for Landbruget. I D. L. 5—10—15 Slutning siges, „det skal ingen Husbond være forment at dele sine egne Bønders Jord ved Reb, som han kristeligt og billigt befinder, saa fremt ingen anden har Lod eller Del i Marken“. Denne Bestemmelse synes indkommen i Loven fra ny af. Imidlertid er der ingen Tvivl om, at det her ikke drejer sig om en ny Ret, der vindes, men om en gammel Praxis, der legaliseres. Der var hermed givet en Mulighed for gennem Omrebning og Omdeling af Landsbyens Jord at udrebe Hovedgaardens Jord fuldstændig eller delvis af Fælliget med Landsbyen²⁾).

¹⁾ At saadanne eller lignende Tilfælde kunde forekomme fremgaar af Poul Bjerge: De Sønderkov Bønder (Aarbog for Dansk Kulturhistorie 1896, S. 164).

²⁾ Et godt Indblik i hvorledes denne Ret til Omdeling udnyttedes og praktiseredes giver følgende Udtalelse af Begtrup (Agerdyrkningens Tilstand i Danmark. — Fyn, Ærø, Lolland-Falster, I, 108): „Formaalet for enhver Godsejers Bestræbelser i den Tid o: 1750) var først at blive eneste Lodsejer i de ham tilhørende Byer, dernæst at gøre Bønderne byvis lige i Hartkorn. Derved at Gaardene i Størrelse og Godhed, Grund og Tillæg blev ens, haabede man, at enhver Beboer vilde for Fremtiden bedre passe sine Ting, da det var vitterligt, at det ikke kunde være Gaardens Ringhed men hans egen Skyld, naar han ikke kunde bestaa“. Et noget længere tilbage liggende Exempel er Gisselfeld Gods, hvor en saadan Omdeling og Lighedeling fandt Sted i Slutningen af 17. og i Begyndelsen af 18. Aarh. I Matriklen af 1664 forekommer mange Tilfælde af omdelte og lignedelte Landsbyer. Rasmussen meddeler i sin Bog om Gisselfeld, at

Der er dernæst Spørgsmaalet om Brugsforholdet ved de Gaarde, der blev inddragne. En systematisk Oversigt med Hensyn til dette Spørgsmaal kan ikke gives paa Grundlag af det her benyttede Materiale. Det hører til disse Spørgsmaal, til hvis fuldstændigere Belysning Lokalhistorien maaske ad Aare kan skaffe et nogenlunde brugbart Materiale til Veje. I det følgende skal kun berøres de principielt typiske forekommende Tilfælde.

Hvor det ikke drejede sig om Nedlæggelse af hele Bøndergaarde, men om større eller mindre Arealer, hvis Inddragelse var ønskelig eller nødvendig for Hovedgaardsmarkernes praktiske Arrondering, lovfæstedes Retsforholdet ved Lovens 3—13—12: Dersom Husbonden tager fra nogen Bonde Skov, Ager, Eng, Græsgang, Tørveskær eller deslige, som Bonden i Fæste og Brug haver, og giver Landgilde af, da skal Husbonden korte det efter Billighed i Bondens Landgilde. Ogsaa denne Bestemmelse synes indsat fra ny af. Men her gælder det samme som med Hensyn til Bestemmelsen i 5—10—15: det er en gammel Praxis, som her legaliseres. Mange af den Slags partielle

allerede Peder Oxe foretog saadan Omdeling. Disse sidstnævnte Exempler viser, at Retten til Omdeling og Lighedeling, som sagt, ikke var en ny Ret, som vandtes, men en gammel Praxis, som legaliseredes. Efter Begtrups Fremstilling var det visse godsadministrative Motiver, som her virkede. Men det er jo ikke udelukket, at der tillige gennem Rettens Udøvelse i ældre Tid (16. Aarh.) gaar en Forbindelse med Retstanker fra langt ældre Tider og som gav sig — for os i det mindste — uklare Udtryk i Provinslovene. Med andre Ord, principielt: den Ret til Omdeling og Lighedeling, som, i Følge „Markteorien“, paa et vist Udviklingstrin skulde tilkomme det „frie“ Landsbysamfund selv, er sammen med den almindelige Forskydning i Retsforholdet til Jorden gledet over til Godsherrerne.

Inddragelser, hvortil her formodentlig sigtes, er forekomne før Lovens Tid¹⁾.

For saa vidt det drejede sig om Nedlæggelsen af hele Gaarde, kan Tilfældene med Henblik paa Brugsforholdet ved disse grupperes paa følgende Maade. De inddragne Gaarde kunde være øde. Dette er et ret hyppigt forekommende Tilfælde. Saaledes oprettedes Krabbesholm (Gjershøj S., Horns H.) af øde Gaarde: „Krabbesholm har været 6 halve Bøndergaarde tilforn, men ikke været af nogen beboet siden den anden Svenskekrig, som er 25 Aar siden, men nu for 8 Aar siden har Hr. Baron Rosenkrantz ladet bygge en Ladegaard derpaa“. Mere talende endnu er Lyngbygaard (Egeslevmagle S., V. Flakkebjerg H.). Byen Lyngby var i 1662 en By paa 14 Gaarde, men øde og afbrudte alle undtagen een, som er ved Bygning og besiddet. — En anden Type af forekommende Tilfælde er denne: Gaarde indtages, naar Fæsterne er bortdøde. Vedrørende Bøstrup (Drøsselbjerg S., Løve H.), en af de mange af Henrik Müller oprettede Herregaarde, siger Matriklen, at den for ungefähr 20 Aar siden har været tvende Bøndergaarde, „som Torkild Ibsen og Oluf Jensen have beboet, da som bemældte 2de Mænd bortdøde, er forbemældte 2de Gaarde af Proprietæren . . . gjort til en Hovedgaard, og siden den Tid haver de dertil liggende Bønder gjort

¹⁾ Om en almindelig Adkomst til at inddrage Bondejord kan der her formentlig ikke være Tale; i saa Fald vilde Selvmodsigelsen mellem 3—13—12 og 5—10—48 være alt for i Øjne faldende. Det maa antages, at Bestemmelsen er affattet bl. a. med det her paa pegede Forhold for Øje. Naturligvis maatte den ogsaa komme til Anvendelse i det Tilfælde, at Godsherren foretog en almindelig Omdeling og Lighedeling af en Landsby i Henhold til 5—10—15, og en Gaard derved fik et mindre Tiliggende end før.

Egt og Arbejde som til en Herregaard¹⁾. Disse Gaarde har efter den den vedføjede Anmærkning at dømme ikke været øde i Tidens Betydning af dette Ord, og de kaldes da heller ikke saaledes; de var fæsteledige. — Imidlertid vil det af, hvad der foran er anført, være klart, at i mangfoldige Tilfælde var Forholdet et andet end det her berørte. Ved Harrestedgaard, saa vi, blev Husmændene opsagte til Fraflytning fra deres iboende Huse, fordi disse ogsaa skulde nedbrydes og Bopladserne med deres Kaalgaarde (kan vi forestille os) ogsaa inddrages. Der forlyder intet om, at Harrested By, Førsløv By var øde eller fæsteledige. Om Hesede By meddeles det positivt, at dette ikke var Tilfældet; der kunde de Hesede Bymænds Skæbne forfølges noget videre: vi ser dem blive bosatte paa Gaarde i andre Byer omkring paa det store Gisselfeld Gods. Drastisk nok er Tilfældet med Vemmetofte Bys Mænd, da deres By blev afbrudt: de 13 Gaarde forvandlede til 13 jordløse Huse, der saa nedbrødes efterhaanden som deres Beboere enten døde eller bortflyttedes²⁾. I disse Tilfælde drejede det sig om Nedlæggelse af Landsbyer med besatte Gaarde, og hvor Inddragelsen saaledes medførte, at Fæstebondens Brugsret, som i Følge Forordninger og Recesser jo normalt skulde gælde for et eller — efter Danske Lov — to Liv, brat afbrødes. Men her er der nu en vigtig Omstændighed, som ikke bør overses. Selv i saadanne Tilfælde, hvor hele den nedlagte Landsby tilhørte Godsherren, om man vil: ejedes af ham, synes Tidens Praxis (efter 1660) i Almindelighed at have været den, at Inddragelsen ikke skete i Kraft af Proprietærens Ene-Ejen-

¹⁾ Desuden lagdes Jord, „Tochsvang“, fra Løve By under Gaarden.

²⁾ Brasch: Vemmetofte, II, 11.

domsret til Landsbysamfundet. De større samlede Nedlæggelser sker ikke som Konsekvens af de Beføjelser eller den Raadighed over Jorden, som Ejendomsretten efter Tidens Opfattelse medførte. Der krævedes hertil desuden en speciel Adkomst, der kunde være givet ved selve Godsets Overdragelse fra Kronen (jfr. foran S. 57) eller ved en for det enkelte konkrete Tilfælde given kgl. Bevilling. Og den Retstanke, som nærmest har levet i Tidens Bevidsthed, har til syvende og sidst været den, at Bondestanden dog havde en gennem Sædvanen bundfældet Ret til Bondejorden, og at denne gennem Sædvanen fæstnede Ret ikke i større Omfang turde krænkes af Godsherren uden gennem en speciel og særlig erhvervet Adkomst.

Paa et helt andet Punkt gav Tidens Bevægelse mod Stordrift Anledning til Fremkomsten af et Retsspørgsmaal, ikke i Forholdet til Bondestanden, men i Forholdet til Gejstligheden, Kirken. Dennes Interesser kunde øjensynligt blive stærkt truede, hvor Inddragelsen af Bondejord under Hovedgaardene fandt Sted i større Udstrækning. Forvandlede den inddragne Jord til „fri Hovedgaards-taxt“, og dette var i Almindelighed Tilfældet, saa medførte dette, at et af Hovedgaardenes vigtigste Privilegier, Tiendefriheden, udvidedes til ogsaa at omfatte Jorden fra de nedlagte Bøndergaarde. Som Regel ordnedes Forholdet under den Form, at der ydedes en Tiende-Refusion fra Hovedgaarden til vedkommende Præsteembede¹⁾. At Kirken her i sit Krav paa et rimeligt Vederlag principielt havde Retten paa sin Side kan der ikke være

¹⁾ Større Tiende-Refusioner fra Hovedgaarde til Præsteembeder er derfor et Fingerpeg i Retning af, at større Inddragelser af Bondejord har fundet Sted en Gang i Fortiden.

Tvivl om. Ikke desto mindre opstod her mange Tilfælde af Retstviste og Processer til Forbitrelse af Forholdet mellem Herskab og Sjælesørger og ikke mindre til Forargelse for Menighederne.

Det er da i det hele klart, at der i Tiden var en Tendens mod en ny Bedriftstype inden for Landbruget, en Bedriftstype som væsentlig udviklede sig paa Bekostning af den for Middelalderen nedarvede typiske Middelbedrift, Bondegaarden¹⁾. Det var tidsligt set ikke nogen helt ny Bevægelse. Som Fridericia viste mere systematisk end det tidligere var sket, gjorde denne samme Bevægelse sig ogsaa gældende i det Aarhundrede, der gik nærmest forud for 1660-Tiden. Enkelte Tilfælde af tidligere nedlagte Gaarde nævnes af M. Mackeprang. Paa sin Gravsten i Svindinge Kirke nævner Christoffer Valkendorff som en Handling, han mener særlig værdig til at mindes af Efterverdenen, at han indhegnede Glorup Hovedgaards Marker, og Borreby blev ved Nedlæggelse af Byen af samme Navn gjort til en af Landets største Gaarde. Endnu længere tilbage synes Gjorslev By for en stor Del inddraget under Hovedgaarden, og saa tidlig som omkring 1502, mener Molbech, var Størstedelen af Berrits By nedlagt under den deri liggende Berritsgaard²⁾, og kunde man med Sikkerhed slutte, at Stadagergaard var af Bavelsegaard Typen, saa vilde der her foreligge et endnu længere tilbageliggende Spor af den samme

¹⁾ Naar alt kommer til alt en for vort Lands Vedkommende ikke stærkt udpræget Bevægelse, selv om det ogsaa fastholdes, at de meddelte Tal er Minimumstal. I andre Lande, der tænkes her særlig paa England og de østelske Egne, var Bevægelsen langt stærkere udpræget.

²⁾ C. Molbech: Bidrag til Berritsgaards Historie (Hist. Tidsskr. II, 123).

Bevægelse, som træder tydeligere frem i sidste Halvdel af det 16. og gennem det 17. Aarhundrede, maaske for en stor Del fordi Kilderne til dens Historie bliver fyldigere. Forordningen om Livsfæstet af 1523, som Prof. Johannes Steenstrup tillægger saa stor Betydning for Retsudviklingen, kommer da til at staa som det første, men næppe meget effektive Forsøg paa fra Lovgivningens Side at gribe ændrende ind over for denne relativt nye Tendens i Tiden. Hvad betød denne Tendens dybere set? Den betød Stordriftens Opkomst paa Bekostning af Middelbedriften, den betød Individualbedriftens Opkomst paa Bekostning af Middelalderens Produktionsordning, saaledes som denne var organiseret gennem Landsbysamfundet med dets Cooperation og stærke Baand af Fællesskab, den betød fremdeles ved den særlige Produktionsretning (Kødproduktionen), som knyttedes til den opvoksende Stordrift, et nyt Ledemotiv for Produktionen: Produktion med Afsætning paa et fremmed Marked for Øje i Stedet for Produktion til umiddelbar Dækning af den egne Husholdnings Behov. Men gennem alle disse Træk tegner sig en kommende Tids Aand: Kapitalismens, som her bryder frem inden for dansk Landbrug, medens Industrien, Haandværket, endnu i Aarhundreder hvilede i den laugsbundne Smaabedrifts Former.

IV. Hovedtyper af Driftssystemer.

Ved Udredningen af Forholdet mellem Hovedgaarden og Landsbyfællesskabet blev det bemærket, at dette Forhold paa Grund af de mange forskellige Former, Virkeligheden frembød, i og for sig var saa vanskeligt tilgængeligt for en statistisk Behandling, at denne Side af

Stoffet ikke uden Modstand lod sig ordne og indføje i tabellariske Oversigter. Dette gælder i mindst lige saa høj Grad med Hensyn til det Materiale, for hvilket der i visse Hovedtræk skal gøres Rede i det følgende¹⁾. Det Spørgsmaal, det her drejer sig om, er dette: hvilke Hovedtyper af Driftssystemer anvendtes i den sidste Halvdel af det 17de Aarhundrede her i Landet paa Hovedgaardene, og hvorvidt er det muligt at give en talmæssigt nogenlunde bestemt Forestilling om disse Driftssystemers relative Udbredelse.

Det maa straks bemærkes, at det, der i denne Sammenhæng vil være af Interesse, ikke er Hovedgaardenes Hartkorn, men derimod deres Udsæd, deres under Omdrift eller „Rotation“ værende Areal, saaledes som det er opgjort i den almindelige Oversigt i Tabel 1 Side 13. Det, der er forsøgt i de efterfølgende Smaaoversigter, er da en Gruppering af Hovedgaardene efter deres Udsæd i Forbindelse med de paa dem benyttede Driftssystemer, saaledes som disse for det langt overvejende Antal af Gaardes Vedkommende findes beskrevne i Markbøgerne. Denne almindelige Bestemmelse af Opgaven giver imidlertid langt fra nogen klar Forestilling om denne eller om den benyttede Fremgangsmaade, og en nærmere Forklaring vil ogsaa her være nødvendig til Forstaaelsen af de i det følgende meddelte Tal.

¹⁾ At en Opgave af denne Art ikke er lettere at løse for Nutiden, var der god Lejlighed til at iagttage, da Det statistiske Departement for faa Aar tilbage forsøgsvis foretog en Undersøgelse angaaende Omdrift og Sædskifte ved de større Landejendomme paa Grundlag af de i I. C. B. la Cour's „Danske Gaarde“, Afdeling I, meddelte Oplysninger. Smlgn. Arealets Benyttelse i Danmark den 15. Juli 1912 (Statistiske Meddelelser 4. R. 44. Bd. 2. Hæfte S. 147 o. fig.).

Det maa da først fremhæves, at det principielle Grundlag for Grupperingen af Hovedgaardene efter de ved dem benyttede Driftssystemer har været Omdriftens Varighed eller „Rotations-tiden“. I saadanne Tilfælde, hvor der ingen tilfredsstillende Oplysninger fandtes herom, eller i saadanne Tilfælde, hvor der kun fandtes Bemærkninger om, at Jorden „brugtes i Flæng“ f. Ex. med Rug, Byg og Havre, eller at Gaarden „ingen visse Vange“ havde, „mens Jorden besaas her og der“ — i saadanne Tilfælde har det ikke været muligt i denne Forbindelse at rubricere Gaarden anderledes end under „andre eller uangivne“ (Driftssystemer). Af samtlige 731 Hovedgaarde med 137364 Tdr. Ld. dyrket Jord gik ialt 95 med 16579 Tdr. Ld. ind under disse ubestemte Kategorier, og de i det følgende givne mere tilfredsstillende Oplysninger kommer saaledes til at omfatte de 636 af Landets Hovedgaarde med rundt regnet 121000 Tdr. Udsæd.

I det langt overvejende Antal af disse Tilfælde var Forholdet nu dette, at Antallet af Aar i Omdriften var lig Antallet af Vange, „Gjøder“ eller „Aarsgjøder“ i Marken, at der altsaa var 3 Marker eller Vange, naar Omdriften eller Rotationen var 3-aarig som ved det almindelige Trevangsbrug, eller der var 9 Gjøder eller Aarsgjøder, naar det var „Græsmarksbrug“ med 9-aarig Rotation. Uden Undtagelser var denne Regel dog ikke. I visse Tilfælde har Udtrykket „Mark“ øjensynlig været benyttet som en lokal-topografisk Betegnelse og ikke som en driftsteknisk; et Exempel vil gøre Meningen i det anførte tydeligere. Det hedder om Gjorslev Hovedgaard (Holtug Sogn, Stevns Herred), at den har 4 Marker:

1. Sondermarken,	jaar ¹⁾	Rugmark,	saas 2 Aar,	hviler et Aar.
2. Møllemarken,	jaar	Rugmark.		do.
3. Østermark,	jaar	Bygmark,		do.
4. Sømarken,	jaar	Fælded.		do.

Dette kan vanskelig forstås anderledes, end at de to første Marker reelt, drifts-teknisk, har udgjort een Mark. Enhver af de fire Marker saas to Aar og hviler det tredje. Det maa saaledes antages, at det her drejer sig, ikke om en Firevangsdrift med 4-aarig Rotation, men om det almindelige Trevangbrug med reelt set 3 Vange og 3-aarig Rotation, og saaledes er da dette og analoge Tilfælde behandlede ved Grupperingen. Men nu f. Ex. Øllingsøgaard (Græshave S., Lolland Nørre H.)? Ogsaa den har 4 Marker som Gjorslev, men om disse oplyser Markbogen: hviler hvert 4de Aar. Saas det første Aar med Vinterkorn, nemlig Rug og Hvede, det andet Aar med Byg og Havre, det tredje Aar med Ærter, og lægges den ene Mark til Udlæg hvert fjerde Aar. Det er klart nok, at uagtet det, at begge Gaarde har 4 Marker, drejer det sig her om Driftssystemer, der er væsentlig forskellige saavel med Hensyn til Omdriften som med Hensyn til det inden for denne benyttede Sædskifte. Øllingsøgaard er henregnet under „4-aarig Omdrift“, medens, som sagt, Gjorslev Hovedgaard er regnet under „3-aarig Omdrift“. Til yderligere Illustration af den benyttede Fremgangsmaade paa dette Punkt skal nævnes et andet Exempel, noget mere kompliceret end Gjorslev. Exemplet viser en Type af Tilfælde, som desuden vil vise sig af særlig Interesse i en helt anden Forbindelse. Rødkilde Hovedgaard (Ulbølle S., Salling H.) siges at have 6 „Løkker“:

¹⁾ 3: det Aar Marken opmaaltes, 1682.

1. Trolle Løkken, som iaar er en af Bygløkkerne	}	saas to Aar,
2. Over Aure Løkken, ligeledes		hviler et.
3. Hyre Løkke, som iaar er en af Rugløkkerne	}	ligeledes.
4. Molle Løkke, ligeledes		
5. Mellemvænget, som iaar er en af Fælleløkkerne	}	ligeledes.
6. Krage Løkken, ligeledes		

Gaarden har saaledes 6 Vange eller Løkker — en paa Fyn hyppigt tilbagevendende Betegnelse —, hvoraf to og to synes at drives sammen, saa der i Virkeligheden drifts-teknisk kun er 3 Vange, som saas 2 Aar og hviler 1 Aar. Omdriften er saaledes 3-aarig (Trevangsbrug), og under denne Gruppe er Gaarden henregnet. Som et typisk Exempel paa Femmarksbrug med 5-aarig Rotation kan nævnes Søllestedgaard (Søllested S., Lolland Sønder H.): den har fem Marker, som saas:

- 1ste Aar med Rug og Hvede.
- 2det — med Byg.
- 3die — med Erter.
- 4de — med Byg og Havre.
- 5te — Hvile („hviler saa hver Mark hvert 5te Aar“).

Til „Græsmarksbrug“ er henregnet Driftssystemer med længere Omdrift og fleraarig Hvile, fleraarigt Græsleje. Det drejer sig her om 7—8—9—10—11 eller 12-aarig, maaske endnu længere, Omdrift. Forholdet mellem Brug og Hvile varierer stærkt: det kan være, at Halvdelen af Marken besaas, mens den øvrige Halvdel hviler; det kan være, at f. Ex. ved en 11-aarig Omdrift de fem Gjøder eller Aarsgjøder, Tægter eller Indtægter besaas, medens de 6 hviler. Forholdet mellem Brug og Hvile er afvigende fra Egn til Egn, og det samme gælder med Hensyn til det inden for den givne Rotationsperiode benyttede Sædskifte. Et Par Prøver skal anføres.

Syvmarksbrug med 7-aarig Rotation; besaas:

1ste Aar med Byg.
 2det — med Rug.
 3die — med Havre.
 4de — med Havre.
 5te — }
 6te — } Hvile.
 7de — }

I dette Tilfælde er aarlig de 4 af de 7 Vange besaaede, og de 3 hviler. — Ottemarksbrug med 8-aarig Rotation; besaas:

1ste Aar med Byg.
 2det — med Rug.
 3die — med Havre.
 4de — med Havre.
 5te — }
 6te — } Hvile.
 7de — }
 8de — }

Nimarksbrug med 9-aarig Rotation; besaas:

1ste Aar med Byg.
 2det — med Rug.
 3die — med Rug.
 4de — med Boghvede og Havre.
 5te — }
 6te — } Hvile.
 7de — }
 8de — }
 9de — }

Timarksbrug med 10-aarig Rotation; besaas:

1ste Aar med Byg.
 2det — med Rug.
 3die — med Rug.
 4de — med Havre.
 5te — med Havre.
 6te — }
 7de — } Hvile.
 8de — }
 9de — }
 10de — }

I alle de foran nævnte Exempler eller Prøver paa benyttede Driftssystemer har Forholdet været dette, at i alt Fald den overvejende største Del af Marken blev drevet som en Enhed, var undersamme Drift med samme Rotation og Sædskifte. Dette var imidlertid ingenlunde al Tid Tilfældet. Ofte var det saaledes, at Hovedgaardenes (saa vel som Landsbyernes) Marker dreves i flere Afdelinger, hver med sin særlige Rotationstid eller Omdrift og hver med sit særlige Sædskifte. Dette gør Forholdene yderligere udviklede og vanskeliggør for saadanne Ejendommes Vedkommende i høj Grad Grupperingen. I det følgende er Vanskeligheden „løst“ paa den Maade, at de Gaarde, hvorom der forelaa brugbare Oplysninger, er sondrede i to Hovedgrupper: saadanne, som væsentlig benyttede et enkelt Driftssystem paa deres Marker, og saadanne, som benyttede et sammensat Driftssystem, inden for hvilket saa hvert enkelt af de benyttede kunde skønnes at være væsentlig sideordnede eller ligestillede¹⁾. Hvad der ligger i denne sidst tilføjede Begrænsning, kan igen bedst oplyses ved et Exempel, Schelenborg Hovedgaard (Stubberup S., Bjerger H., Odense A.). Dens dyrkede Jord faldt efter Markbogens Beskrivelse i ikke mindre end 10 forskellige Marker, Vange eller Haver:

¹⁾ Jfr. Udsæden og det dyrkede Areal paa Falster, S. 117, hvor der er nævnt Exempler fra Nutiden paa sammensat Omdrift ved større Gaarde. Forholdet kendes ogsaa meget vel ved Bøndergaarde i vor Tid. Stærkt varierende Kvalitetsforskelligheder i Jordtilliggendet og upraktisk Udskiftning (der er maaske nogen indre Forbindelse mellem de to Momenter) synes her at spille en Rolle. Grunddelingen af Driftssystemerne i enkelte og sammensatte er her opretholdt efter Samraad med Hr. Statskonsulent K. Hansen.

1. Store Grofte	}	er een Mark	} „Disse ere de 3 Hovedmarker,
som saas to Aar og hviler eet.“
2. Smeddemarken			
3. Tuls	}	er een Mark	
4. Møllemark			
5. Sandvang	}	er een Mark	
6. Stridsbjerg			
7. Nordshave			
8. „Hertenskov“	saas aarlig.		
9. Øxehaven	do.		
10. Sømose.			

I Følge Markbogens her anførte Bemærkninger drives de 7 Stykker Jord sammen saaledes, at de drifts-teknisk udgør 3 Hovedmarker; paa disse er Rotationen 3-aarig og Forholdet mellem Brug og Hvile er paa disse Dele af Hovedgaardsmarken som ved det almindelige Trevangsbrug. Men hertil kommer saa tre Stykker Jord, som ligger uden for denne Driftsplan; om de to af disse anføres det udtrykkeligt, at de saas aarligt; paa disse benyttes Alsædsbrug. Man vilde altsaa strængt taget sige, at dette var en Bedrift med sammensat — dobbelt — Driftssystem, nemlig Alsædsbrug + Trevangsbrug. Ser man nærmere efter i Markbogen, viser det sig imidlertid, at Alsædsjorden udgør en meget ringe Del af Gaardens samlede Areal. De to Driftssystemer kan vanskelig karakteriseres som ligestillede eller sideordnede. Trevangsbruget, den 3-aarige Turnus med 2 Aars Brug og 1 Aars Hvile, er det helt dominerende, og man vilde ikke lade det afgjort vigtigste komme til sin Ret, dersom man henregnede en Bedrift af denne Type til Bedrifter med sammensat Driftssystem, det principielle vilde tilsløres derved. Den nævnte Gaard er derfor henregnet blandt Gaarde med Trevangsbrug.

Det er paa Forhaand rimeligt og bekræftes i høj Grad af Markbøgernes Bemærkninger, at de sammensatte Driftssystemer kunde antage meget forskellige Former, d. v. s. at forskellige Driftssystemer kunde kombi-

neres. I det nys omtalte Exempel, Schelenborg, saa vi, var der i alt Fald et Tilløb til at kombinere aarlig Brug af en Del af Marken med en 3-aarig Turnus med 2 Aars Brug og 1 Aars Hvile paa den anden og større Del af Marken. Vilde man regne et Tilfælde som det anførte som sammensat Driftssystem, vilde dette altsaa her faa Formlen: Alsædsbrug + Trevangsbrug. Men det siger sig selv, at der kunde træffes mange andre Kombinationer: Alsædsbrug + Græsmarksbrug, idet en Del af Marken benyttedes aarlig til Sæd, medens en anden Del dreves under lang Omdrift, 8—9—10-aarig, med fler-aarigt Græsleje, altsaa, som sagt, Græsmarksbrug — i en eller anden af dettes forskellige lokalt nuancerede Former. Det kunde ogsaa være, at en Del af Marken dreves under f. Ex. en 8-aarig Turnus med 4 Aars Brug og 4 Aars Hvile, medens en anden Del dreves under en længere Turnus, f. Eks. 9- eller 10-aarig, med et andet Forhold mellem Brug og Hvile (4 Aars Brug og 5 Aars Hvile). I saadanne Tilfælde vilde Formlen altsaa blive: Græsmarksbrug + Græsmarksbrug.

Ved de her nævnte Typer var der Tale om to forskellige Driftsmaader paa Hovedgaardsmarken, men hermed er de forekommende typiske Tilfælde ikke udtømte. Det forekom ogsaa, at en Mark var delt i tre Afdelinger, som dreves hver paa sin Vis; her træffes saaledes en tredobbelt Rotation og inden for enhver et særskilt Sædskifte. En af de mest typiske Former for et tredobbelt Driftssystem er følgende (Glumstrupgaard, Hvidbjerg S., Mors Sønder H.); dens Enemærker er „begrebet og afdelt udi efterskrevne Jorder og Falde“:

I. Alsædejord, som besaas efter Gjøde, det første og andet Aar med Byg, tredje Aar med Rug, fjerde Aar med Havre „gjødes saa paa Havrestubberne og hviler intet.“

II. Brodjorden (eller Baarejorden) bruges efter Gjode i fire Aar og besaas første Aar med Byg, andet Aar med Rug, tredje Aar med Rug eller Blandkorn, fjerde Aar med Havre; hviler saa udi sex Aar.

III. Udmarksjorden eller Havrelandet. Disse Falde saas altid med Havre fire Aar efter hverandre, uden Gjode, hviler saa udi 7 Aar.

Hvis man kunde opfatte Omdriften paa „Havrelandet“ som en Slags primitivt Græsmarksbrug — hvilket er usikkert, fordi det ikke fremgaar med tilstrækkelig Tydelighed, om Omdriften er forbunden med en nogenlunde regulær Vange-Inddeling — saa vilde man altsaa her have en Kombination af Alsædsbrug + Græsmarksbrug + Græsmarksbrug.

Det vil være betimeligt at samle det foregaaende i et kort Resumé.

Hovedgaardene er altsaa i denne Sammenhæng fordelte paa tre Hovedgrupper efter de benyttede Driftssystemer:

I. Enkelt Omdrift, hvorunder er regnet saadanne Hovedgaarde, hvis Marker væsentligst dreves under een og samme Turnus.

II. S sammensat Omdrift, hvorunder er regnet saadanne Hovedgaarde, hvis Marker dreves i forskellige Afdelinger, hver med sin Rotation eller Turnus.

III. Anden, ubestemt og uangiven Omdrift.

Under Hovedgruppe I er henregnet rent Alsædsbrug, Trevangsbrug, Firevangsbrug, Femvangsbrug, de tre sidst anførte Driftssystemer afgrænset saaledes, at til Trevangsbrug er henregnet enhver 3-aarig Turnus med 2 Aars Brug og 1 Aars Hvile, ligegyldigt om der var 3 eller flere Marker. Til Firemarksbrug er paa samme Maade henregnet Drift med 4-aarig Turnus med 3 Aars Brug og 1 Aars Hvile, og i Analogi hermed er Femmarksbruget af-

grænset. Under 1ste Hovedgruppe er fremdeles de forskellige Former for Græsmarksbrug uanset Rotationstidens Længde og uden Hensyn til, hvorledes Forholdet mellem Brug og Hvile var ordnet. Det benyttede Kendemærke for Græsmarksbruget har været den fleraarige Hvile, det fleraarige Græsleje paa det under Rotation værende Areal. — Under Hovedgruppe II er altsaa henregnet de kombinerede Driftssystemer med dobbelt eller tredobbelt Inddeling af Marken og med særskilt Rotation og Omdrift for de forskellige Inddelinger. — Under Hovedgruppe III er henregnet saadanne Hovedgaarde, som ikke syntes at have nogen fast, regulær Vange-Inddeling af Markerne, eller om hvilke der ikke forelaa tilfredsstillende Oplysninger.

Efter den efter de anførte Synspunkter foretagne Gruppering fordelte de 731 Hovedgaarde sig paa følgende Maade mellem de opstillede Hovedgrupper:

Tabel 5. Hovedgrupper af Driftssystemer.

	Enkelt Omdrift		Sammensat Omdrift		Anden eller uang. Omdrift		Tilsammen	
	Antal Gaarde	Areal Tdr. L.	Antal Gaarde	Areal Tdr. L.	Antal Gaarde	Areal Tdr. L.	Antal Gaarde	Areal Tdr. L.
Øerne	273	51095	24	5290	27	5235	324	61620
Jylland	249	48075	90	16325	68	11344	407	75744
Hele Landet	522	99170	114	21615	95	16579	731	137364

Det viser sig saaledes, at det store Flertal af Hovedgaardene har benyttet enkelt Omdrift, og at dette navnlig var Tilfældet paa Øerne. Af det samlede Areal under Rotation, c. 137000 Tdr. Ld., dreves op mod 100000 Tdr. Ld. under enkelt Omdrift, d. v. s. omkring 73 pCt. af det hele dyrkede Areal. De tilsvarende Procenttal var for Øerne og Jylland henholdsvis c. 83 og 63. I det hele

dreves ca. 15 pCt. af Arealet under sammensatte Driftssystemer (knap 22000 Tdr. Ld.). For Øerne udgjorde det herhenhørende Areal (c. 5300 Tdr. Ld.) mellem 8—9 pCt. af disses samlede Udsæd (61620 Tdr. Ld.), af Jyllands (c. 76000 Tdr. Ld.) derimod over en dobbelt saa stor Procentdel, nemlig c. 21 pCt., idet det samtidig maa erindres, at der ikke vides noget positivt om de „uangivne“.

Tabel 6. Oversigt over Driftssystemer med enkelt Omdrift. (Hovedgruppe I).

	Alsædsbrug		Trevangsbrug		Fire- og Femmarksbrug		Græsmarksbrug		Tilsammen	
	Antal Gaarde	Areal Tdr. Ld.	Antal Gaarde	Areal Tdr. Ld.	Antal Gaarde	Areal Tdr. Ld.	Antal Gaarde	Areal Tdr. Ld.	Antal Gaarde	Areal Tdr. Ld.
Øerne	3	223	245	46700	20	3521	5	651	273	51095
Jylland.....	6	791	5	1224	—	—	238	46000	249	48075
Hele Landet..	9	1014	250	47924	20	3521	243	46711	522	99170

I Tabel 6 er Hovedgruppe I opløst i sine Undergrupper: Alsædsbrug, Trevangsbrug, Fire- og Femvangsbrug samt Græsmarksbrug. Disse Driftsystemers Udbredelse er højst karakteristisk. Medens Alsædsbruget, som enkelt Driftssystem, tydelig nok har spillet en ganske underordnet Rolle, og medens Fire- og Femmarksdriften har indtaget en meget beskedne Plads blandt de ved Hovedgaardene benyttede Driftssystemer, bliver der praktisk talt kun to tilbage, som i saa høj Grad har indtaget en dominerende Stilling, at de næsten kan betegnes som eneraadende: Trevangsbruget og Græsmarksbruget; det rene Trevangsbrug og det rene Græsmarksbrug („ren“ α : som enkelt Driftssystem for den hele Mark) dreves paa tæt ved 70 pCt. af Hovedgaardenes samlede dyrkede Areal

(c. 94000 Tdr. Ld. af de 137000) medens Fire- og Femmarksdriften kun omfattede 2—3 pCt. af dette. Yderligere skarpt tegner disse Forhold sig, naar man retter Opmærksomheden mod Øerne og Jylland hver for sig. Af Hovedgaardenes samlede dyrkede Areal paa Øerne (61620 Tdr. Ld.) dreves op mod de 47000 Tdr. Ld. under Trevangsbrug α : over 75 pCt. af Arealet, og Græsmarksbruget indtager en forsvindende Plads. I Jylland har de to herskende Driftssystemer saa nogenlunde byttet Roller: Trevangsbruget dækker i Jylland et Par Procent af det roterende Areal, medens Græsmarksbruget, som enkelt benyttet Drift, dækkede omkring 61 pCt. af de jyske Hovedgaardes Jord under Plov¹⁾. Trevangsbrugets egent-

¹⁾ Der findes ved Taxationsforretningen paa Hovedgaarden Randrup (Vinkel S., Middelsom H.) en karakteristisk Bemærkning fra Vurderingsmændene, som paa en ejendommelig Maade belyser, hvorledes man der paa Egnen saa paa et Driftssystem som Trevangsbruget: „Om Randrup Hovedgaards Beskaffenhed har vi ingen Underretning kunnet bekomme, eftersom ingen Proprietær eller Fuldmægtig var ved Stedet, og Forpagteren har ikkun været der et Aars Tid, som ved sin Ed nægtede at kunne gøre derom nogen rigtig Underretning, eller saavidt vi af Markens Besigtelse kunde slutte, er mere end tvende Parter deraf i Brug og den tredie Part ikkun hviler, hvilket dog mere sker af Forpagterens Gjerrighed, som udsælber Jorden til Upligt, end af Jordens Godhed, som neppelig uden sin Vanrygt kunde taale at bruges mere end udi 5 Aar med 1 Kjerv Byg, 2 Kjerne Rug og 2 Kjerne Havre og burde at hvile udi 5 Aar.“ (Modelbog Nr. 1774). Bemærkningen er interessant, fordi den kaster ligesom et Streiflys hen over Forpagtningsforholdet, der i Løbet af det 17de Aarhundrede havde naaet en ret betydelig Udbredelse ved Hovedgaardene. I Forbindelse med denne løsere Brugsret staar det, at Forpagteren paa Randrup, synes det, har forsøgt at indføre Trevangsbrug paa denne i en ret mager midtjydsk Egn liggende Gaard. Dette vækker saa øjensynlig de omboende Bønders Forargelse en saadan Drift passer slet ikke for saadan Jord; det rimelige vilde, efter Vurderingsmændenes Skøn, være, at en saadan Gaard dreves under Græsmarksbrug, f. Ex. 10-aarig Rotation med 5 Aars Brug og 5 Aars Hvile.

lige Omraade var saaledes Sjælland, Fyn og Falster, delvis Lolland og spredt benyttedes det i Jylland; alle de Hovedgaarde, som her benyttede Trevangsbrug, laa i de østligere Egne af de nuværende Vejle og Aarhus Amter. Fire- og Femmarksbrugets Omraade var ejendommeligt skarpt begrænset; som det vil ses:

Tabel 7. Driftssystemer paa Lolland.

	Trevangsbrug		Fire- og Femmarksbrug		Tilsammen	
	Antal Gaarde	Areal Tdr. Ld.	Antal Gaarde	Areal Tdr. Ld.	Antal Gaarde	Areal Tdr. Ld.
Musse Herred ..	11	1914	1	135	12	2049
Fuglse — ..	7	1220	2	359	9	1579
Sønder — ..	»	»	6	1115	6	1115
Nørre — ..	1	379	8	1299	9	1678
Tils. Lolland ...	19	3513	17	2908	36	6421

I Følge Tabel 6 fandtes der i det hele 20 Gaarde med Fire- eller Femmarksbrug; af Tabel 7 fremgaar det, at af disse 20 Gaarde laa de 17 paa Lolland, og næsten alene i dets to vestlige Herreder, Sønder og Nørre Herred, medens paa Øst-Lolland, hen imod Falster, Trevangsbruget var langt det hyppigst benyttede Driftssystem¹⁾.

¹⁾ Jfr. P. Rhode: Samlinger til de danske Øers Laallands og Falsters Historie I p. 4, hvor det hedder, „hver Kornmark i Laalland hviler et Aar, som er det tredje, fjerde eller femte“. Efter Begtrup fandtes endnu paa hans Tid nogenlunde de samme Forhold i sin Helhed: „Paa Landets Hovedgaarde har nogle den gamle Bondeinddeling i tre, fire eller fem Marker, som viser sig bedre, end man skulde formode.“ Dog er Fire- og Femmarksdriften paa Lolland ældre end Begtrup synes at formode. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrknin- gens Tilstand udi Fyn, Langeland, Ærø, Laalland og Falster II, 686. Den lollandske Fire-Femmarksdrift med Hvede og

Af Tallene i Tabel 6 ses det, at der i Jylland fandtes 238 Hovedgaarde med 46000 Tdr. Ld. dyrket Areal under enkelt Rotation som Græsmarksbrug. Over disse 238 Gaarde er der i Tabel 8 givet en mere specialiserende Oversigt efter Varigheden af den benyttede Omdrift — eftersom denne var 7-, 8- eller 9-aarig o. s. v. Det træder gennem denne Gruppering af Materialet klart frem, at det er den 8-, 9- og 10-aarige Rotation, Otte-, Ni- og Timarksdriften, som har været de overvejende almindeligst benyttede Former for Græsmarksbruget i Jylland i den sidste Halvdel af det 17de Aarhundrede. Ved 171 af de 238 Hovedgaarde benyttedes et af disse tre Driftssystemer; c. 33000 Tdr. Ld. eller omkring 72 pCt. af den under de 238 Gaarde hørende dyrkede Jord dreves under Otte-, Ni- eller Timarksdrift. Omdriftsperioder paa

Tabel 8. Græsmarksbrugene i Jylland fordelte efter Omdriftens Varighed.

Omdriftens Varighed	Absolute Tal		Forholdstal	
	Antal Gaarde	Areal Tdr. Ld.	Af Gaarde pCt.	Af Arealet pCt.
6—7 aarig	21	4556	8.82	9.89
8 —	53	10062	22.27	21.85
9 —	52	10116	21.85	21.96
10 —	66	12470	27.73	27.07
11 —	15	2806	6.30	6.09
12 —	20	4159	8.40	9.03
13 — eller længere ..	11	1891	4.63	4.11
Tilsammen...	238	46060	100.00	100.00

Bælgsæd som fremtrædende Afgrøder inden for Sædskiftet synes at have sit nærmest Tilsvarende paa Femern, hvor den allerede var almindelig omkring Aar 1600. R. Mejborg: Nordiske Bøndergaarde I, 5.

et lige Antal Aar har været noget hyppigere end saadanne paa et ulige Antal Aar: der har været nogen Tilbøjelighed til at foretrække en Driftsordning, i Følge hvilken Halvdelen af Marken aarlig var inde, medens den anden Halvdel aarlig henlaa som Græsning — naturligvis i den Tid, hvorom det her drejer sig, med „naturlig“ Græs, ikke med „kunstig“ Græs. Indførelsen af Kunstgræs var netop i det følgende Aarhundrede en af de Reforme, hvorigennem det gamle Græsmarksbrug forvandlede til den nyere Tids Kobbelsbrug¹⁾.

Med Hensyn til Driftssystemerne under den anden Hovedgruppe, sammensat Omdrift, skal blot bemærkes, at de, som det fremgaar af Tabel 5, i det hele fandtes ved 114 Hovedgaarde med i alt omkring 22000 Tdr. Ld.

¹⁾ Ved den foran omtalte af Det statistiske Departement foretagne Undersøgelse vedrørende Omdrift og Sædskifte omfattende 4379 større Ejendomme fordelte disse sig saaledes grupperede efter Omdriftens Varighed:

Omdriftens Varighed	Procent af samlet Antal Ejendomme	
	Øerne	Jylland
6 Aar eller kortere....	12	6
7 — — —	31	24
8 — — —	44	48
9 — — —	10	18
10 — eller længere ...	3	4
Tilsammen...	100	100

Sammenholdes Tallene her med dem fra 1682, vil det ses, at for Jylland bestaar „Revolutionen“ paa dette Punkt blot i, at Hovedmassen af de større Ejendomme nu falder i Grupperne med 7- og 8-aarig Rotation. I 1682 faldt for Øerne Hovedmassen af de undersøgte Gaarde i Gruppen „6 Aar eller kortere“ (idet Omdriften var 3-aarig). Den Forandring, der er foregaaet paa Landboreformernes Tid og efter, har saaledes paa dette Punkt (som paa adskillige andre) været langt mere „revolutionær“ for Øernes Vedkommende end for Jyllands.

under Plov, svarende til c. 16 pCt. af Hovedgaardenes samlede dyrkede Areal. Den kombinerede Omdrift har været langt hyppigere i Jylland end paa Øerne. Ved 38 Hovedgaarde (Øerne 8, Jylland 30), var Alsædsbrug kombineret med en eller anden Form for Græsmarksbrug, ved 44 Gaarde (Øerne 16, næsten alle paa Fyn, Jylland 28) dreves Markerne under dobbelt Græsmarksbrug, og endelig var der ved 32 Gaarde tredobbelt Rotation af den foran omtalte Type med Alsædsjord, Brødjord og Havreland, altsaa (maaske) af Form Alsædsbrug + Græsmarksbrug + Græsmarksbrug (med forskellig Varighed af Omdriften). Et paafaldende Træk ved denne Form for sammensat Omdrift er dens ret bestemte Lokalisering, idet dens Udbredelse meget nær falder sammen med det nuværende Thisted Amt (Mors medregnet). Der er ingen Grund til at nære nogen Betænkelse med Hensyn til Kildernes Paalidelighed i deres Beskrivelse af den i disse Egne anvendte Ordning af Omdriften paa Markerne, ti de gamle Markbøgers Beretninger falder nøje sammen med Beskrivelser fra en senere Tid af Forholdene som de var almindelige endnu op mod Landboreformernes Tid — og som de spredt fandtes efter Udskiftningen.

I det nærmest foregaaende er det altsaa forsøgt at samle den noget brogede Mangfoldighed af Driftssystemer om nogle enkelte Hovedtyper og presse Markbøgernes Beskrivelser sammen i nogle faa talmæssige Oversigter. De saaledes fremkomne Tal har ikke blot Interesse — denne være nu større eller mindre — ved det direkte udtrykker, men tillige ved det de indirekte udtrykker, ved det, de paa en vis Maade repræsenterer: de'r var nemlig i det Tidsrum, der her er Tale om, ingen bestemt fremtrædende typiske Forskel-

ligheder mellem de ved Hovedgaardene og de ved Landsbyerne benyttede Driftssystemer, hverken hvad Hovedtyperne selv angaar eller hvad deres relative Udbredelse angaar. Dog maa det bemærkes, at „sammensat Omdrift“ har været noget almindeligere ved Landsbyerne end ved Hovedgaardene, og at Trevangsbruget var noget mere udbredt i det sydøstlige Jylland end man efter dets Forekomst ved Hovedgaardene skulde antage. Helt sjældent og spredt kunde det træffes saa højt oppe i Jylland som i Egnen mellem Randers og Hadsund, i Gjerlev Herred, som omfatter disse Egnes bedste Jorder. Professor Olufsens Paastand om, at „det af mange økonomiske Omstændigheder er aldeles afgjort, at Trevangsbruget aldrig har været i Brug i Jylland og Slesvig“¹⁾ er mindre holdbar, end man efter dens bestemte Formulering at dømme vilde være tilbøjelig til paa Forhaand at formode.

¹⁾ Olufsen: Danmarks indvortes Forfatning i ældre Tid (Vid. Selsk. hist. og philosoph. Skr. I (1821), 371).